

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

**Η αστική συνθήκη της οικονομικής κρίσης στα μυθιστορήματα
*Ζούμε τις τελευταίες μας μέρες, Τελευταία έξοδος Στυμφαλία και
Η άκρα ταπείνωση***

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της

Δήμητρας Διακουμή

Πτυχιούχου Τμήματος Φιλολογίας
Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΚΑΡΑΒΙΑ, Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

ΣΥΝΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΕΣ

ΜΑΡΙΝΑ ΓΡΗΓΟΡΟΠΟΥΛΟΥ, Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

ΕΛΕΝΑ ΚΟΥΤΡΙΑΝΟΥ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Καλαμάτα, Σεπτέμβριος 2020

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	7
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ΜΕΤΑΜΟΝΤΕΡΝΟΣ ΑΣΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ	
1.1 Ιδιωτικός και δημόσιος χώρος.....	16
1.2 Κοινοί χώροι.....	26
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 Η ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ Η ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ	
2.1 Μετανεωτερική αστική μνήμη.....	32
2.2 Μνημεία και αναμνήσεις.....	39
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ΜΟΡΦΕΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ	
3.1 Παρίες δέσμοι της αστικής ζωής.....	47
3.2 Μεταξύ πολιτισμικής αφομοίωσης και αποβολής	59
3.3 Η διασάλευση των σχέσεων	63
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	76
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	80

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Με την περάτωσή της παρούσας διπλωματικής εργασίας θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στην επιβλέπουσα καθηγήτριά μου Παναγιώτα Καραβία η οποία, με το μεταπτυχιακό μάθημά της «Ζητήματα Θεωρίας της Λογοτεχνίας και Πολιτισμικής Κριτικής», μου έδωσε το κίνητρο να ασχοληθώ με ένα τόσο ενδιαφέρον θέμα που συμβαδίζει με τα ερευνητικά μου ενδιαφέροντα. Επιπροσθέτως, θα ήθελα να την ευχαριστήσω από καρδιάς όχι μόνο για την άμεση συνδρομή και την προσφορά της καθ' όλη τη διάρκεια της συγγραφής της εργασίας μου αλλά και για την έμπνευση και τον προβληματισμό σχετικά με τη σύγχρονη πόλη που άντλησα από το επιστημονικό της έργο.

Παράλληλα, εκφράζω την ευγνωμοσύνη, τον σεβασμό και τις ευχαριστίες μου στην Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ελένα Κουτριάνου και την Επίκουρη Καθηγήτρια Μαρίνα Γρηγοροπούλου, καθηγήτριάς μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών και μέλη της τριμελούς εξεταστικής επιτροπής της διπλωματικής.

Οφείλω, τέλος, να ευχαριστήσω την οικογένειά μου για την αγάπη, την εμπιστοσύνη και την υποστήριξη που μου προσέφεραν κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών, καθώς και το φιλικό μου περιβάλλον για τη συνεχή συμπαράστασή του.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η έννοια της πόλης έχει δεχτεί κατά καιρούς πολλές ερμηνείες και έχει συνδεθεί με διαφορετικές πραγματικότητες, μεταβαλλόμενες χωρικές και ιδιαίτερες κοινωνικές εμπειρίες. Το άστυ ως διαρθρωμένο σχήμα και ο αστισμός ως τρόπος ζωής που παραπέμπει τόσο στο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσονται στο άστυ όσο και στο αποτέλεσμα της αστικοποίησης¹, συνιστούν δυο διαφορετικά φαινόμενα. Η διάκρισή τους ανάγεται στην εποχή της εκβιομηχάνισης και του χρηματικού κεφαλαίου με συνέπεια η αγροτική περιοχή, το προάστιο και η πόλη να ενοποιούνται στην ίδια αστική λειτουργία².

Ο έντονος αστισμός προκάλεσε ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον με αποτέλεσμα από τα μέσα της δεκαετίας του 1900 να μελετάται η βελτίωση της ανάπτυξης των πόλεων και οι μελλοντικές αλληλεπιδράσεις τους. Από τότε και μέχρι σήμερα, το αστικό φαινόμενο, ο αστικός χώρος και οι μετασχηματισμοί του τροφοδοτούν τον θεωρητικό στοχασμό, ιδίως στο πλαίσιο των αστικών σπουδών (urban studies) που βασίζονται στη μελέτη της αστικής ανάπτυξης των πόλεων από αρχιτεκτονική άποψη, τον αντίκτυπο του αστικού σχεδιασμού στις προσπάθειες ανάπτυξης της κοινότητας, την κατανόηση των ανθρώπινων αξιών, της ανάπτυξης και των αλληλεπιδράσεων που έχουν οι κάτοικοι της πόλης μεταξύ τους και με το φυσικό τους περιβάλλον.

Ο Carl Schorske στο βιβλίο του *Thinking with History* (1998) παρατηρεί ότι εμφανίζονται τρεις διαδοχικές προσεγγίσεις της πόλης³. Αρχικά, ο 18ος αιώνας σχετίζεται με τη μεγαλοπρέπεια και τον πλούτο της αστικής κοινωνίας, καθώς αναπτύσσονται οι εμπορικές σχέσεις και συναλλαγές αλλά και η γόνιμη αλληλεπίδραση των πολιτών. Κατά τον 19ο αιώνα, η πόλη προσφέρει γοητεία, ακτινοβολία, θελκτικότητα και σαγήνη, όμως ταυτόχρονα είναι διάχυτο ένα κλίμα αβεβαιότητας, μυστηρίου και ανασφάλειας στον αστικό χώρο. Έτσι, το αστικό τοπίο νοηματοδοτείται από την προσωπική αντίληψη και εμπειρία των πολιτών, ο κάθε

¹ «Η διαδικασία συγκέντρωσης του πληθυσμού σε πόλεις. Η επέκταση και αναδιάρθρωση των αστικών κέντρων λόγω της εγκατάστασης αγροτικών πληθυσμών στις πόλεις.» (Μπαμπινιώτης, 2002: 300).

² Μπορούμε, επίσης, να θεωρήσουμε ότι ο αστισμός σχετίζεται με τον τρόπο ζωής του άστεως, ενώ η αστικοποίηση αναφέρεται στα κριτήρια εξέλιξής του. Η κατανόηση των φαινομένων του αστισμού και της αστικοποίησης γίνονται εύληπτα μέσα από τις κοινωνικές αντιλήψεις κάθε περιόδου.

³ Schorske, 1998: 37-55.

άνθρωπος επηρεάζεται και αντιλαμβάνεται το αστικό φαινόμενο διαφορετικά. Τα αίτια εντοπίζονται στη μετακίνηση των πληθυσμών στις μητροπόλεις, στην υπερίσχυση των καπιταλιστικών συστημάτων, στην ανέλιξη των μητροπόλεων σε πολιτιστικά κέντρα. Σε αντίθεση με τη νεωτερική πόλη που διαμορφώθηκε τον 19ο αιώνα και συνδέθηκε με την εκβιομηχάνιση⁴, η μετανεωτερική εποχή υπάγεται στην τρίτη αστική επανάσταση «ένα σύνθετο φαινόμενο το οποίο ξεκίνησε το τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα», με «έντονη ανακατανομή των οικονομικών δραστηριοτήτων» συνέπειες της οποίας είναι η «ανεξέλεγκτη φτώχεια και εγκληματικότητα», η πληθυσμιακή αναμόρφωση στα κέντρα των πόλεων, η δημιουργία υβριδικών ταυτοτήτων «όπου η εθνικότητα και η φυλή δεν διακρίνονται με σαφήνεια»⁵.

Η μετάβαση από τη νεωτερικότητα στη μετανεωτερικότητα θέτει ερωτήματα σε κάποιους θεωρητικούς για το κατά πόσον η τελευταία συνιστά συνέχεια και εξέλιξη της πρώτης ή ρήξη με την πρώτη. Ο Jean-François Lyotard⁶ θεωρεί ότι η μετανεωτερικότητα δεν σηματοδοτεί το τέλος της νεωτερικότητας, ο Jürgen Habermas⁷ εμμένει στην άποψη ότι η περίοδος της νεωτερικότητας δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, ενώ ο David Harvey⁸ διαπιστώνει πως δεν υπάρχει ένας διακριτός και ευκρινής διαχωρισμός ανάμεσα στη νεωτερικότητα και τη μετανεωτερικότητα αλλά μια αλληλοεισχώρηση δυναμικών αντιθέσεων⁹.

Για τον Γάλλο φιλόσοφο και κοινωνιολόγο Henri Lefebvre, το αστικό, η αστική συνθήκη περιλαμβάνει τη σχέση του ατόμου με τον αστικό χώρο καθώς και τις συμπεριφορές και τις αντιδράσεις που συγκροτούν εικόνες και βιώματα του ανθρώπου για την κοινωνία. Πρόκειται για μια «πραγματικότητα κοινωνική που συντίθεται από σχέσεις, τις οποίες η σκέψη οφείλει να συλλάβει, να οικοδομήσει ή να ανοικοδομήσει»¹⁰. Ωστόσο, το άστυ βασισμένο σε απτά χαρακτηριστικά της υλικής

⁴ Βλ. σχετικά Hall, Hubbard και Short, 2008.

⁵ Hall, Hubbard και Short, 2008: 1-2.

⁶ Lyotard, 1984: 79-80.

⁷ Habermas, 1993: 177-192.

⁸ Harvey, 2009: 440.

⁹ Στο βιβλίο *Modern, Anti, Post, and Neo: How Social Theories Have Tried to Understand the "New World" of "Our Time"* (1994) του Jeffrey Alexander προβάλλεται η μετανεωτερικότητα σαν μια ερμηνευτική-επεξηγηματική θεωρία, η οποία σχετίζεται με τους τομείς του πολιτισμού, της πολιτικής, της κοινωνικής τάξης, της κοινωνικής δραστηριότητας, των οικογενειακών, φιλικών και έμφυλων σχέσεων, τομείς με εμφανή τη μεταβλητότητα και την αβεβαιότητα. Η προσαρμογή και η υπακοή στο νέο φαινόμενο είναι αναπόφευκτη. Ο χώρος και ο χρόνος συνδέονται με την παγκοσμιοποίηση, τον υλικό πλούτο, την τεχνολογική ανάπτυξη, τη συσσώρευση του κεφαλαίου.

¹⁰ Lefebvre, 2007: 67.

πραγματικότητας συνθέτει μια καθημερινή πραγματικότητα με αισθητά, αρχιτεκτονικά και λειτουργικά στοιχεία¹¹.

Οι πόλεις της Ελλάδας τον 19ο αιώνα δεν καθυστέρησαν να συμβαδίσουν με τα ευρωπαϊκά νεωτερικά πρότυπα, αν και δεν υπέστησαν ανάλογες επιπτώσεις της εκβιομηχάνισης με τις πόλεις του εξωτερικού. Η συγγραφική παραγωγή ξεκινά να επηρεάζεται και γεννιέται η ανάγκη λογοτεχνικών αλλαγών που θα εκφράσουν τη στροφή και τις μεταβολές της νεωτερικής εποχής. Μια από τις πόλεις που προσέλκυαν το ενδιαφέρον πολλών λογοτεχνών είναι η Αθήνα. Η συγγραφική δραστηριότητα υπήρξε ζωηρή τις δυο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, όπως προκύπτει από τον ικανό αριθμό λογοτεχνικών έργων με κύριο θέμα την πρωτεύουσα, όπως *Κάτω ο τύραννος!* (1895-1896) του Ιωάννη Κονδυλάκη, *Κίμων Ανδρεάδης* (1894) του Εμμανουήλ Λυκούδη, *Νικόλας Σιγαλός* (1890) του Γρηγόριου Ξενόπουλου, *Αθηναϊκαί σελίδες* (1863-1916) του Μιχαήλ Μητσάκη¹². Έτσι, «η Αθήνα γίνεται το μυθιστόρημα της Ελλάδας, αποτελεί την κατεξοχήν ελληνική πόλη – κείμενο, το οποίο προ(σ)καλεί τον αναγνώστη»¹³. Μολονότι, όπως επισημαίνει η Λίζυ Τσιριμώκου, «με τον όρο λογοτεχνία της πόλης –του άστεως, αστική λογοτεχνία– δεν αναφερόμαστε βέβαια σε κάποιο πάγιο και θεσμοποιημένο στο χώρο της ποιητικής λογοτεχνικό είδος»¹⁴, είναι αναντίρρητο ότι η αστική λογοτεχνία σχετίζεται με ανάγκες, προβληματισμούς και θέματα της αστικής κοινωνίας και ζωής. Ωστόσο,

πρόκειται περισσότερο για επιλογή μιας οπτικής γωνίας, ενός μεθοδολογικού στόχαστρου: πώς η πραγματική – ιστορική και συγκεκριμένη – πόλη αποτυπώνεται και διαθλάται στη λογοτεχνία και ποια είναι η σχέση αυτής της δεύτερης, πλασματικής πόλης με την πρώτη.¹⁵

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και τη ρήξη με το παρελθόν¹⁶, το αστικό

¹¹ Βλ. Lefebvre, 2007: 67.

¹² Βλ. Γκότση, 2004: 96.

¹³ Τσιριμώκου, 2000: 81.

¹⁴ Τσιριμώκου, 2000: 76-77.

¹⁵ Στο ίδιο.

¹⁶ «Στο χώρο πάντως της λογοτεχνίας κάτι αλλάζει οριστικά. Τίποτα δεν μπορεί να ξαναδώσει τα πρωτεία στο παλιό ελληνικό χωριό της προπολεμικής ηθογραφίας. Φυσικά η μεταβολή είχε αρχίσει πολύ πριν τον μεσοπόλεμο. Οι δημογραφικές αλλαγές και οι μετακινήσεις προς την πόλη, η αποδυνάμωση του χωριού και η αντίστοιχη ενδυνάμωση των πόλεων συνεπικουρούμενη και από τους πρόσφυγες δεν μπορεί, ωστόσο, από μόνη της να δικαιολογήσει την ανανέωση στο χώρο, δεν αρκούν τα βιωματικά ιστορικά στοιχεία, για να μιλήσουμε για το τέλος μιας εποχής και την αρχή μιας άλλης.» (Μουλλάς, 1996: 20).

μυθιστόρημα¹⁷ των εκπροσώπων της γενιάς του 1930 αποκαλύπτει και προβάλλει τον εκσυγχρονισμό της πόλης, τον πολλαπλασιασμό του πληθυσμού της Αθήνας¹⁸, την οικονομική ανάπτυξη, την επέκταση κατοικημένων περιοχών, την αρχιτεκτονική δημόσιων και ιδιωτικών κτηρίων, δηλαδή την ταυτόχρονη έλξη και απώθηση που γεννιέται για το νεωτερικό αστικό τοπίο¹⁹. Η κοινωνική διαστρωμάτωση στην πόλη είναι εμφανής σε αρκετά έργα στα οποία καταδεικνύεται ο αριθμός πλουσίων, τα μεσαία κοινωνικά στρώματα που περιλαμβάνουν βιοτέχνες, τεχνίτες και, τέλος, τα κατώτερα στρώματα αποτελούμενα από αγρότες και εργάτες.

Ο μετασχηματισμός του ελλαδικού αστικού χώρου και η κρίση της πρωτεύουσας στις αρχές του 21ου αιώνα είναι επακόλουθο των ιστορικών περιστάσεων που οδήγησαν στον σχηματισμό του νεοελληνικού κράτους²⁰. Τον 19ο αιώνα η Αθήνα θεωρείται συνέχεια της αρχαίας ελληνικής πόλης, ενώ τον 20ο αιώνα, παρά την προσπάθειά της να εκβιομηχανιστεί και να προσελκύσει το ενδιαφέρον επενδυτών και τουριστών, διαφέρει αρκετά από τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές μητροπόλεις. Στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του 21ου αιώνα, η μετανεωτερική Αθήνα βιώνει τη στασιμότητα, την ανεργία, την ανέχεια, την παρακμή και, τελικά, την κρίση.

Η λέξη «κρίση» χαρακτηρίζει τις αρχές του 21ου αιώνα από κάθε άποψη: πολιτική, οικονομική, πνευματική ή ακόμη και ηθική. Από εξωτερικό γεγονός η κρίση μετατρέπεται σε βίωμα που ορίζει τον τρόπο σκέψης, έκφρασης και δημιουργίας. Εμφανίζεται ως οικονομικό συμβάν αλλά γρήγορα αποτελεί συστατικό της καθημερινότητας, ενώ θεωρείται πως έχει αποκτήσει χαρακτήρα συλλογικού ιστορικού τραύματος που ωθεί στην επανεξέταση του παρελθόντος και στην αναδόμηση της συλλογικής ταυτότητας²¹.

¹⁷ Βλ. Μερακλής, 1994: 54-60, Σαχίνης, 1997: 287-293. Σύμφωνα με τον Απόστολο Σαχίνη, το νεοελληνικό μυθιστόρημα διακρίνεται σε τρία είδη: το ιστορικό (1830-1880) το οποίο ταξιδεύει στο ηρωικό παρελθόν, το ηθογραφικό που ασχολείται με τη ζωή και τον κόσμο της υπαίθρου (1880 και εξής) και το αστικό (1900-1939) με τον αστικό χώρο.

¹⁸ Η αστυφιλία, η τάση του πληθυσμού της υπαίθρου για μετακίνηση και εγκατάσταση στα αστικά και βιομηχανικά κέντρα, ως κοινωνικό φαινόμενο αρχίζει να αναπτύσσεται ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1950, με τη μαζική φυγή πληθυσμού από την ύπαιθρο προς τις πόλεις και ιδιαίτερα στην πρωτεύουσα, την Αθήνα. Βλ. Νικολαΐδου, 1993: 118-127.

¹⁹ Μπασκόζος, 1994: 48-53.

²⁰ Από το 1830 μέχρι το 1949 η Ελλάδα προσπαθεί να διαμορφώσει και να αναπτύξει τον αστικό χώρο της, ενώ ταλανίζεται για αρκετά χρόνια από πολέμους, διχόνοια, εμφυλίους, χρεοκοπίες και δικτατορίες.

²¹ Τζιοβας, 2017: 44.

Αυτή η νέα πραγματικότητα αποτυπώνεται και στη λογοτεχνία ως λογοτεχνία της κρίσης²². Ο όρος περιγράφει το συγγραφικό έργο από το 2009, απαρχή της ελληνικής κρίσης. Η ειδοποιός διαφορά της με την προγενέστερη λογοτεχνική παραγωγή είναι η θεματική την οποία αναπτύσσει. Ειδικά, η πεζογραφία επικεντρώνεται στη χαρτογράφηση του σκηνικού της κρίσης που συνιστούν η ανεργία, τα τραπεζικά χρέη, η οικονομική εξαθλίωση, η μετανάστευση και σε ορισμένες περιπτώσεις, οι αυτοκτονίες. Ως στοιχεία της ποιητικής της θα μπορούσαν να θεωρηθούν ο μονόλογος, το γλωσσικό παραλήρημα των υποκειμένων, η αφαιρετική περιγραφή, το διακειμενικό παιχνίδι, η επέκταση της δράσης, η αλληγορία, η ουτοπία, η πολιτικοκοινωνική σάτιρα²³. Από τα πεζογραφικά έργα που διαδραματίζονται στο αθηναϊκό αστικό τοπίο, άλλα τοποθετούν την κρίση στο επίκεντρο, άλλα την περιθωριοποιούν και κάποια την παρατηρούν μέσα από μια συμβολική, ίσως και προφητική διύλιση, ανάλογα και σύμφωνα με τις τάσεις του παρόντος και τις γνώσεις του παρελθόντος. Μολονότι τα θέματα της λογοτεχνίας προέρχονται από την κρίση και τις επιπτώσεις της, η μυθοπλασία συνεχίζει να υφίσταται ως μια κατασκευασμένη αφήγηση που εκφράζει την οπτική του συγγραφέα. Έτσι, η νεοελληνική πεζογραφία της κρίσης δημιουργεί πολλές φορές μια εφιαλτική πραγματικότητα, αφού αρκετές καταστάσεις δεν μπορούν να περιγραφούν με ρεαλιστικούς όρους.

Η μετανεωτερική πόλη στη νεοελληνική πεζογραφία της κρίσης δεν έχει μελετηθεί επαρκώς από κριτικούς και ερευνητές, ωστόσο υπάρχουν μελέτες που εξετάζουν εκτενώς κάποιες πλευρές της²⁴. Σημαντικές συνεισφορές στο θέμα αποτελούν η διπλωματική εργασία της Αλεξάνδρας Γερακίνη *Η πόλη των Αθηνών στη λογοτεχνία της κρίσης* (2017), της Γκαμπριέλας Μάνεβα *Η απεικόνιση της πόλης στη νεοελληνική λογοτεχνία του 21ου αιώνα: Ζητήματα ταυτότητας και ετερότητας στην Αθήνα της κρίσης* (2018)²⁵ και της Αναστασίας Γρηγοράτου *Το αποτύπωμα της κρίσης. Η ρευστή μετανεωτερική πόλη σε νεοελληνικά διηγήματα του 21ου αιώνα* (2019). Σημαντικό από γραμματολογική άποψη για τη λογοτεχνία της πόλης είναι το βιβλίο του Βαγγέλη Χατζηβασιλείου με τίτλο *Η κίνηση του εκκρεμούς. Άτομο και κοινωνία στη νεότερη ελληνική πεζογραφία: 1974-2017* (2018), στο οποίο επισημαίνονται και

²² Για τη λογοτεχνία της κρίσης, βλ. Χατζηβασιλείου, 2018: 807-853.

²³ Χατζηβασιλείου, 2018: 846.

²⁴ Καρούζου και Καραβία, 2016.

²⁵ Τόσο η Γερακίνη όσο και η Μάνεβα μελετούν, μεταξύ άλλων, και το μυθιστόρημα *Η άκρα ταπείνωση* της Ρέας Γαλανάκη που θα εξετασθεί και στην παρουσία εργασία.

αξιολογούνται θεματικά και μορφικά στοιχεία της ελληνικής μεταπολιτευτικής πεζογραφίας.

Αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής εργασίας αποτελεί η μελέτη και η ανάλυση του μετανεωτερικού τοπίου της κρίσης στα μυθιστορήματα *Ζούμε τις τελευταίες μας μέρες* (2013) του Θανάση Χειμωνά, *Τελευταία έξοδος Στυμφαλία* (2014) του Μιχάλη Μοδινού και *Η άκρα ταπείνωση* (2015) της Ρέας Γαλανάκη. Η επιλογή των συγκεκριμένων έργων από τη σχετική με την κρίση πεζογραφία έγινε με γνώμονα τον ξεχωριστό τρόπο που το καθένα από αυτά αναδεικνύει το μετανεωτερικό τοπίο της κρίσης και την έκπτωση του αστικού τρόπου ζωής και σκέψης μέσα από την εσωστρέφεια των υποκειμένων. Κοινό χαρακτηριστικό των τριών μυθιστορημάτων αποτελεί η ζοφερή καθημερινότητα της οικονομικής κρίσης, ενώ η ελπίδα της φυγής παρουσιάζεται ως σωτηρία, λύτρωση και ελευθερία, αν και με διαφορετικό τρόπο κάθε φορά.

Στο μυθιστόρημα του Θανάση Χειμωνά *Ζούμε τις τελευταίες μας μέρες* (συντ. *ZTM*) οι ήρωες φαίνεται πως δεν συγκροτούν κομμάτι της πραγματικότητας. Η Ελλάδα της κρίσης δεν τους επηρεάζει. Καθένας τους παραμένει αδρανής στην ιδιωτική του σφαίρα, στον μικρόκοσμο του, ακόμη κι όταν τα άτομα έρχονται αντιμέτωπα με μια Αθήνα που σείεται από τις διαμαρτυρίες. Ο τίτλος, προφητικός για το μέλλον των δύο ηρώων, αποδίδει ταυτόχρονα την ανησυχία για τις εξελίξεις και τις επιδράσεις της οικονομικής κρίσης στην κοινωνία και τα άτομα, την κοινωνικοοικονομική συντριβή και την ερωτική ομηρία σε μια αναπόφευκτη μοίρα. Το μυθιστόρημα σκιαγραφεί την αγωνία της συντροφικότητας που σχετίζεται με τη γενικότερη ανασφάλεια των ηρώων μέσα στον αστικό χώρο. Με φόντο την γκρίζα Αθήνα της κρίσης, η Κατερίνα, νεαρή άνεργη γυναίκα, ταλανίζεται από την προσωπική της μοναξιά χωρίς όνειρα, στόχους και φιλοδοξίες έως ότου γνωρίζει τον Παύλο. Πυξίδα προσανατολισμού γίνεται ο παράλογος έρωτάς της γι' αυτόν τον άγνωστο που συναντά τυχαία στον δρόμο. Μετά τα γεγονότα της πλατείας Συντάγματος τον Φεβρουάριο 2012, στα οποία συμμετείχε με τον πρώην σύντροφό της Αλέξη, οι δυο τους αποφασίζουν να φύγουν στο Παρίσι. Παρά τον αρχικό ενθουσιασμό της, επιστρέφει στην Ελλάδα με σκοπό να ξαναβρεί τον Παύλο. Σε μια από τις εξόδους τους, του ζητά να την παντρευτεί. Μετά την άρνησή του, στο τέλος του μυθιστορήματος, αφού πληροφορηθεί τον θάνατό του, η Κατερίνα εγκαθίσταται μόνιμα στην επαρχία σε μια προσπάθεια να λυτρωθεί από το βάρος των τελευταίων αυτών ημερών.

Με ιδιαίτερο τρόπο φέρνει στο προσκήνιο την κρίση²⁶ και το έργο του Μιχάλη Μοδινού *Τελευταία έξοδος Στυμφαλία* (συντ. ΤΕΣ). Στο μυθιστόρημα κυριαρχεί το μοτίβο της φυγής ως διαφυγή από την Αθήνα της κρίσης και η επιστροφή στη φύση. Ενώ ο τίτλος προετοιμάζει για ένα θλιβερό τέλος ως αποτέλεσμα της οικονομικής καταστροφής της χώρας και του αδιεξόδου στο οποίο ωθούνται τα υποκείμενα, τελικά η *Στυμφαλία* εμφανίζεται ως διαφυγή από τη ζοφερότητα και έσχατη διέξοδος. Ο συγγραφέας κινείται ανάμεσα στην πραγματικότητα και τη μυθοπλασία περιγράφοντας μια Αθήνα η οποία δεν απέχει πολύ από το παρόν, ισοπεδωμένη και ρημαγμένη. Ο Ανδρέας, μεσήλικας μηχανικός και πατέρας ενός γιού, οδηγεί με το αυτοκίνητο τις νύχτες στην εθνική οδό Αθηνών-Κορίνθου, αποφασισμένος να τερματίσει τη ζωή του. Διανύει το όγδοο μετά την κρίση έτος οικονομικά ζημιωμένος και με διαλυμένη οικογένεια. Στον νυχτερινό μονόλογό του, κατά τη διάρκεια της διαδρομής, παρουσιάζει στον φανταστικό συνταξιδιώτη του έναν καταιγισμό στοιχείων σχετικών με την κρίση και τα αίτιά της. Αναστοχάζεται τη διαφθορά του ελληνικού συστήματος αλλά και την ανομία των πολιτών. Εγκαταλείπει μια Αθήνα κατεστραμμένη όχι μόνον από την εμφάνιση της ομάδας των Ανέγγιχτων –ένοπλων συμμοριών που «ληηλατούν» τη χώρα– αλλά και από τη γενικότερη υποβάθμισή της. Στη διάρκεια της διαδρομής, ο έλεγχος δυο αστυνομικών θα του ανατρέψει τα σχέδια. Μάλιστα, ο ένας εξ αυτών θα αποδειχθεί ο καλός του άγγελος όταν, ως έσχατη λύση και αντίδοτο στην αυτοκτονία, θα του αντιπροτείνει την «τελευταία έξοδο Στυμφαλία», την οποία και θα ακολουθήσει ο ήρωας.

Τέλος, στην *Άκρα ταπείνωση* (συντ. ΑΤ) της Ρέας Γαλανάκη, η Αθήνα της κρίσης παρουσιάζεται μέσω των δυο μεσοαστών ηρωίδων, της Θηρεσίας και της Θεονύμφης (ή αλλιώς Τειρεσίας και Νύμφης). Ήδη ο τίτλος του μυθιστορήματος υποβάλλει την ιδέα πως το άτομο απαιτείται να βιώσει τη μέγιστη ταπείνωση και την άκρα εξαθλίωση για να αναζητήσει νέους δρόμους προς την ανάσταση και την εξιλέωση. Η Τειρεσία, πρώην φιλόλογος και η Νύμφη, πρώην ζωγράφος, ηλικιωμένες γυναίκες πια με διαταραχές μνήμης κατοικούν στον ίδιο ξενώνα στο κέντρο της Αθήνας υπό την επίβλεψη ενός θεράποντα ιατρού, μίας κοινωνικής λειτουργού, μιας συγγενούς της Νύμφης και μιας μετανάστριας επιφορτισμένης με την καθαριότητα. Παράλληλα, η Τειρεσία είναι εγκαταλελειμμένη σύζυγος πολιτικού και μητέρα αντι-

²⁶ Το ζήτημα της οικονομικής κρίσης πραγματεύεται ο Μιχάλης Μοδινός και στο διήγημα «Φίλοι του βουνού και του λόγγου» (βλ. Συλλογικό, 2013). Το μυθιστόρημα *Τελευταία έξοδος Στυμφαλία* είχε γραφτεί νωρίτερα αλλά, εξαιτίας δυσκολιών, εκδόθηκε μόλις το 2014. Βλ. <https://tvxs.gr/news/biblio/mixalis-modinos-einai-apisteyti-i-aplistia-poy-ekdilosome>.

εξουσιαστή που τελικά προδίδεται από τους συντρόφους του. Οι υπόλοιποι ήρωες, αδύναμοι και ευάλωτοι, εμφανίζονται σταδιακά, καλεσμένοι όλοι στα γενέθλια της Νύμφης. Οι δυο γυναίκες τη νύχτα της 12ης Φεβρουαρίου 2012, που κάηκε το κέντρο της Αθήνας, δραπετεύουν προκειμένου να διαδηλώσουν εναντίον της επικείμενης παύσης της λειτουργίας του ξενώνα τους, με απώτατο σκοπό να διεκδικήσουν, παράλληλα, τη χαμένη ελευθερία τους. Ανήκοντας στη γενιά του Πολυτεχνείου, αναπολούν τα χρόνια που συμμετείχαν και εκείνες σε παρόμοιες διαδηλώσεις. Ενθουσιασμένες φτάνουν μέχρι την πλατεία Συντάγματος, αλλά γρήγορα αντιλαμβάνονται πως δε θυμούνται τον δρόμο της επιστροφής. Χάνονται, συναναστρέφονται με πλανόδιους και συνυπάρχουν με άστεγους που τις ωθούν στην επαιτεία. Το τρίτο μέρος του μυθιστορήματος αφηγείται την επιστροφή των δυο ηρωίδων στον ξενώνα με τη βοήθεια κάποιων άστεγων. Η καταληκτική φράση του μυθιστορήματος *Δεν είχες, όμως, άλλο αντίδοτο στον φόβο από την αγάπη* προβάλλεται ως πνοή ελπίδας στο αδιέξοδο που βιώνει η Ελλάδα της κρίσης.

Η παρούσα εργασία, με οδηγό τα τρία αυτά νεοελληνικά μυθιστορήματα, θα επιχειρήσει να ερευνήσει σε ποιο βαθμό η διαρκώς μεταβαλλόμενη αστική συνθήκη της οικονομικής κρίσης συντελεί στη διάπλαση των υποκειμένων και στη ριζική μεταλλαγή των ανθρώπινων σχέσεων. Με έμφαση σε καθημερινές εντάσεις και μετασχηματισμούς που τα μυθιστορήματα αναδεικνύουν μέσα από αντίστοιχες κοινωνικοχωρικές²⁷ εμπειρίες και βιώματα, επιχειρείται η ανάδειξη των όρων ανάπλασης της αστικής μνήμης σε σχέση με το ατομικό και συλλογικό παρόν των ατόμων στον αστικό χώρο. Η εργασία αναπτύσσεται σε τρία κεφάλαια. Στο *πρώτο*, μελετάται η αποσπασματικότητα της μεταμοντέρνας πόλης, τονίζεται η ταυτότητα του αστικού χώρου από κοινωνιολογική άποψη και οι δυνατότητες αναμόρφωσής του και διερευνάται ο επαναπροσδιορισμός του αστικού τοπίου. Στο *δεύτερο* κεφάλαιο εξετάζεται η ανάπλαση της αστικής μνήμης μέσα από συγκρούσεις και μεταβολές που λαμβάνουν χώρα στο αστικό τοπίο σε σχέση με το ατομικό και το συλλογικό παρόν των υποκειμένων. Η αστική μνήμη ορίζει τις σχέσεις με το παρελθόν μέσα από την ιστορία της πόλης με στόχο να επιτευχθεί η σύνδεσή της με την Αθήνα της κρίσης. Τέλος, στο *τρίτο* κεφάλαιο, εξετάζονται οι εύθραυστες επιφανειακές σχέσεις που οδηγούν σε αναζήτηση ταυτότητας και σε προσπάθειες αυτοπροσδιορισμού, μολονότι ταυτόχρονα προκαλούν αισθήματα ανασφάλειας. Δίνεται έμφαση στην έννοια του

²⁷ Νικολαΐδου, 1993: 214.

αυξανόμενου κοινωνικού αποκλεισμού που αποτυπώνεται στα μυθιστορήματα, στους λόγους της επιβεβλημένης αφάνειας και σιωπής ενός διευρυνόμενου αριθμού αδύναμων ανθρώπων λόγω της κρίσης και στον αντίκτυπο της κρίσης στην ψυχολογία του διαρκώς μεταβαλλόμενου μετανεωτερικού υποκειμένου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΜΕΤΑΜΟΝΤΕΡΝΟΣ ΑΣΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ

1.1 Ιδιωτικός και δημόσιος χώρος

Το αστικό τοπίο, προσφιλές θέμα της νεωτερικότητας, συνεχίζει τον 21ο αιώνα να προσελκύει το ενδιαφέρον λογοτεχνών και θεωρητικών. Βέβαια, η σύγχρονη πόλη έχει παύσει να αποτελεί χώρο απελευθέρωσης και δημιουργικότητας· βιώνεται καθημερινά από τους κατοίκους της ως χώρος αφιλόξενος, ανοίκειος και εχθρικός. Η μετανεωτερική Αθήνα, μια από τις υπό ανάπτυξη πόλεις του ευρωπαϊκού νότου, προσμένει μια λύση στον φαύλο κύκλο της οικονομικής υποταγής, του κοινωνικού μαρasmus, της χαμένης αξιοπρέπειας και της ανθρώπινης παρακμής. Καίρια προβλήματα της είναι οι οικονομικές ανισότητες, οι συγκρούσεις μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, η απομόνωση και η μοναξιά των ατόμων της τρίτης ηλικίας. Η ζωή στην πρωτεύουσα διαμορφώνει ένα νέο είδος επικοινωνίας, απομυθοποιεί τις διαπροσωπικές σχέσεις και τους δεσμούς που αναπτύσσονται. Μέσα από την επικοινωνία και τη διαφορετικότητα των κοινωνικών ομάδων, το άτομο βιώνει τον εξαναγκασμό και την αλλοτρίωση.

Κοινωνικά προβλήματα όπως η μετανάστευση, η παραβατικότητα, ο αστικός χώρος, οι εθνοτικές σχέσεις απασχόλησαν και απασχολούν τους ερευνητές της Σχολής του Σικάγου²⁸ από τις αρχές του εικοστού αιώνα μέχρι σήμερα. Ειδικότερα, προσπαθούν να ερμηνεύσουν τους κοινωνικούς μηχανισμούς ως αποτέλεσμα ανταγωνισμού που οδηγεί σε συγκεκριμένες ενέργειες, συνδεδεμένες με συγκεκριμένες χωρικές διατάξεις στις οποίες διαμορφώνονται ειδικές σχέσεις. Η πόλη, για τους ερευνητές της Σχολής του Σικάγου, συνιστά αποτέλεσμα της ανθρώπινης δημιουργίας και τόπο μέσα στον οποίο θα πραγματοποιηθούν μελλοντικές εξελίξεις²⁹.

Την περίοδο της κρίσης, ο μετανεωτερικός αστικός ιστός μετεξελίσσεται σε έναν τόπο όπου οι κάτοικοι αδυνατούν να εντάξουν τον εαυτό τους στον χώρο, ενώ

²⁸ Νικολαΐδου, 2009: 354-368.

²⁹ Νικολαΐδου, 1993: 179-180.

ταυτόχρονα απεμπλέκονται από το παρελθόν. Κάτι τέτοιο είναι εμφανές όταν ο μεσήλικας Ανδρέας στο μυθιστόρημα του Μ. Μοδινού, κατευθύνομενος προς την Κακιά Σκάλα με το αυτοκίνητό του, αναλογίζεται:

Ανήκω – ή ανήκα, αλλά ας μείνουμε σε ενεστώτα χρόνο για να έχουμε την ψευδαίσθηση της ιστορικής συνέχειας – σε συγκεκριμένα ποσοστά, σε κατηγορίες και υποκατηγορίες, σε σύνολα και υποσύνολα. Μπορώ άνετα να γίνω αντικείμενο στατιστικής επεξεργασίας, να μπω σε γραφήματα και να τροφοδοτώ καμπύλες. (ΤΕΣ, σ. 15)

και διαπιστώνει ότι η συνεκτική ισχύς του κράτους φθίνει με αποτέλεσμα η κοινωνία να υφίσταται ένα *πολυτεμαχισμό, χωρίς συνεκτικούς ιστούς, χωρίς κοινές παραδοχές, χωρίς ιδεολογία* (ΤΕΣ, σ. 78) επιθυμώντας, τελικά, να αφεθεί *καλύτερα στα χέρια των θεών παρά των ανθρώπων* (ΤΕΣ, σ. 11).

Η ανθρώπινη συμπεριφορά μέσα στον χώρο επηρεάζεται από διαφορετικούς παράγοντες, βιολογικούς, ψυχολογικούς, συναισθηματικούς, πολιτισμικούς, χωρικούς ή και από τον συνδυασμό τους. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η χρήση και η αξιοποίηση του χώρου με παράδοξο τρόπο από άτομα διαφορετικών πολιτισμών και κοινωνικών τάξεων. Στο μυθιστόρημα *Η άκρα ταπείνωση* της Ρ. Γαλανάκη, οι άστεγοι χρησιμοποιούν τον δημόσιο χώρο της πλατείας Συντάγματος για να κοιμηθούν. Η πλατεία λειτουργεί ως κατώφλι ανάμεσα στον ιδιωτικό και τον δημόσιο χώρο, καθώς οι άστεγοι βρίσκουν εκεί ένα *στέκι* για ύπνο, φαγητό και φύλαξη των υπαρχόντων τους (ΑΤ, σ. 203). Στο μυθιστόρημα *Ζούμε τις τελευταίες μας μέρες* του Θ. Χειμωνά η πλατεία Συντάγματος χρησιμοποιείται από τους διαδηλωτές ως *αυτοσχέδιο ιατρείο* (ΖΤΜ, σ. 27) κατά τη διάρκεια της διαμαρτυρίας τους. Έτσι, η πλατεία αναδεικνύεται σε κόμβο³⁰, σε χώρο διασταύρωσης ατόμων όπου η δυνατότητα πρόσβασης ρυθμίζεται κοινωνικά και οι καθημερινές δραστηριότητες των αστέγων και των διαδηλωτών που κάνουν χρήση της πλατείας μεταβάλλουν τη συνήθη και κοινά αποδεκτή χρήση της. Από την αρχαία Αγορά μέχρι τη σημερινή εποχή οι αστικές πλατείες συνεχίζουν να υπάρχουν ως τόποι όπου εκδηλώνεται η συλλογική παρουσία της κοινωνίας.

Τα χρόνια που κυκλοφορούσες ελεύθερα στους δρόμους της μητέρας πόλης, ήξερες ότι γύρω από το κάτω επίπεδο της πλατείας μυρμήγκιαζε καθημερινά το σούρτα-φέρτα των κατοίκων της σ' αυτή την αγορά που ταυτόχρονα ήταν

³⁰ Lynch, 1960: 47-48.

και η Αγορά, με την αρχαία σημασία της λέξης, της σύγχρονης όμως Αθήνας, αφού τα μείζονα πολιτικά γεγονότα διαδραματίζονταν μέσα στην ευρεία περιφέρεια του κύκλου της. (ΑΤ, σ. 95)

Η κεντρική θέση της πλατείας Συντάγματος στην πόλη, η σύνδεσή της με βασικές οδούς και η εύκολη πρόσβασή της την καθιστούν τόπο πρόσφορο για κάθε μορφή συνάθροισης. Αποτελεί διαχρονικά τόπο δραστηριότητας των πολιτών, τόπο συναντήσεων, συγκεντρώσεων και εξεγέρσεων δημιουργώντας ένα παλίμψηστο που φανερώνει και ανακαλεί μνήμες³¹. Μοιάζει με ένα αρχείο καταγραφής γεγονότων, εμπειριών, αξιών και βιωμάτων.

Δεν είχε πάντα αυτή τη μορφή, όμως πολύ πριν από τη δική σου γέννηση είχε ήδη γίνει μια πλατεία όχι μόνο διπλή αλλά και διφορούμενη. [...] να θυμίζει στους κατοίκους ότι στη ζωή τους όλα μπορεί κάποια στιγμή να γίνουν διπλά και διφορούμενα: Πάνω και κάτω. Δύναμη κι αδυναμία. Ψέμα και αλήθεια. Ιστορία και παρόν. Ισορροπία και τρέλα. Ελευθερία και σκλαβιά. Ζωή και θάνατος, και ούτω καθεξής. (ΑΤ, σ. 93)

Κατά τον Henri Lefebvre στο έργο του *La production de l'espace* (1974), ο δημόσιος χώρος αποτελεί έναν τόπο που συγκροτεί κοινωνικές σχέσεις και συγκροτείται από αυτές. Ο τρόπος έκθεσης των ανθρώπων στον δημόσιο χώρο της πλατείας, η συλλογική και τακτική παρουσία τους για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα συνδέονται με ένα «εμείς» που τους διακρίνει από τους υπολοίπους για τον χρόνο που διαρκεί αυτή η συμπαρουσία της³². Η πλατεία Συντάγματος, λόγω της γειτνίασής της με τη Βουλή των Ελλήνων, συνιστά σημείο όπου ξεκινούν ή καταλήγουν πολλές πορείες διαμαρτυρίας.

³¹ Βλ. Λάζου, 2016: 210. Έως τον Σεπτέμβριο του 1843 ονομαζόταν «πλατεία Ανακτόρων». Το σημερινό όνομά της προέρχεται από το Σύνταγμα το οποίο αναγκάστηκε να παραχωρήσει το 1843 ο βασιλιάς Όθωνας λόγω της επανάστασης της 3ης Σεπτεμβρίου, κατά την οποία ο λαός και η στρατιωτική φρουρά των Αθηνών απαίτησαν, συγκεντρωμένοι έξω από τα τότε βασιλικά ανάκτορα, κτίριο που σήμερα στεγάζει τη Βουλή των Ελλήνων, την έκδοση συντάγματος, του θεμελιώδους νόμου της πολιτείας. Η πλατεία Συντάγματος συνδέθηκε με σημαντικές στιγμές της ιστορίας της πόλης. Βλ. σχετικά Γιοχάλας και Καφετζάκη, 2013: 323-351. Εν μέσω της οικονομικής κρίσης που πλήττει την Ελλάδα από το 2009, στην πλατεία Συντάγματος αποφάσισε στις 4 Απριλίου 2012 να δώσει τέλος στη ζωή του ένας εβδομηνταεπτάχρονος συνταξιούχος φαρμακοποιός, ο Δημήτρης Χριστούλας, θεωρώντας την αυτοκτονία του «ένα αξιοπρεπές τέλος πριν αρχίσει να ψάχνει στα σκουπίδια για την διατροφή του», όπως ανέφερε στο σημείωμα που άφησε. Βλ. <https://www.tanea.gr/2012/04/06/opinions/orthodoksa-thytes-thymata-kai-ierakes/>

³² Σιώτου, 2016: 79.

Οι καθημερινές επί δεκαετίες πορείες στο Σύνταγμα για την τιμαριθμική αναπροσαρμογή, τις συντάξεις, τις κλαδικές συμβάσεις, τις ιδιωτικοποιήσεις. Οι αιφνίδιες στάσεις εργασίας [...] οι ξηλωμένες πλάκες στο Σύνταγμα, το πυρπολημένο χριστουγεννιάτικο δέντρο, τα θρυμματισμένα μάρμαρα [...] όλα τα προηγούμενα (και πολλά ακόμη) έφεραν, πρόσκαιρα έστω, την κοινωνική συνοχή, εις βάρος βεβαίως του δημόσιου χώρου. (ΤΕΣ, σ. 53-54)

Είναι η καρδιά της πόλης με πολλές κινητοποιήσεις που δεν σχετίζονται μόνο με ζητήματα πολιτικής αλλά και με την καθημερινή επιβίωση. Αρκετές φορές μετατρέπεται σε χώρο διεκδικήσεων και μαχητικών διαδηλώσεων, όπως οι διαδηλώσεις τη νύχτα της 12ης Φεβρουαρίου 2012³³ που αποτυπώνονται στο μυθιστόρημα της Ρ. Γαλανάκη:

Στην αρχή σημειώθηκε μια αναμπουπούλα στο αόρατο από σένα πάνω μέρος της σκηνής [...] εκεί που άρχιζε μια μεγάλη λεωφόρος. Εκεί ακούστηκαν οι πρώτες εκρήξεις, είπαν, από καπνογόνα ή μολότοφ [...]. Εκεί ξέσπασαν και οι πρώτες συγκρούσεις, είπαν άλλοι, σώμα με σώμα ανάμεσα στα ΜΑΤ και τους διαδηλωτές. Μερικά δακρυγόνα έσκαγαν ήδη μέσα στη διπλή και διφορούμενη πλατεία για να αραιώσει και να φύγει ο κόσμος [...]. (ΑΤ, σ. 105)

Για ώρες μετά [...] στην πλατεία και σε όλους τους γύρω δρόμους θα συνεχιζόταν ένα πόλεμος παράλληλος, πλην όμως με μεγάλες καταστροφικές συνέπειες, τις «παράπλευρες πολεμικές απώλειες» [...] (ΑΤ, σ. 111)

Με ανάλογο τρόπο αναπλάθονται τα γεγονότα της πλατείας Συντάγματος και στο μυθιστόρημα του Θ. Χειμωνά:

Έφτασαν στο Σύνταγμα με τα πόδια. Έτσι κι αλλιώς, στους δρόμους δεν κινούνταν τίποτα. Η Κατερίνα ένωσε δέος. Ολόκληρη η πλατεία ήταν καλυμμένη από ένα σύννεφο καπνού. Η ατμόσφαιρα αποπνικτική. Δεξιά και αριστερά σιγόκαιγαν φωτιές. Στο βάθος, μια διμοιρία των ΜΑΤ προχωρούσε σε παράταξη αργά προς την Ερμού δεχόμενη βροχή από πέτρες. (ΖΤΜ, σ. 27)

³³ Τη νύχτα της 12ης Φεβρουαρίου 2012, η πάνδημη ειρηνική πολιτική διαδήλωση κατέληξε σε παρεκτροπή. Πολίτες και αστυνομικοί τραυματίστηκαν σε συγκρούσεις και κτήρια, όπως ο ιστορικός κινηματογράφος "Αττικόν", πυρπολήθηκαν. Ο εμπρησμός και οι αλλεπάλληλες καταστροφές καταστημάτων του Κέντρου, μετέτρεψαν την πόλη σε πεδίο μάχης. Βλ. <https://www.bookpress.gr/sineteuxeis/sinomilies/synomilontas-me-ti-rea-galanaki>

Το συλλαλητήριο της 12ης Φεβρουαρίου 2012 ως αντίθεση στην ψήφιση του δεύτερου μνημονίου είχε χαρακτηριστικά εξέγερσης. Με αυτό τον τρόπο, καταγράφηκε η κοινωνική διαμαρτυρία τη στιγμή εκείνη απέναντι στην προκαθορισμένη ταπείνωση.

Εκτός από τόπος διαμαρτυρίας, ο δημόσιος χώρος λειτουργεί και ως μέσο έκφρασης για ορισμένους, όπως διαφαίνεται από το γκράφιτι στον τοίχο μιας παλιάς πολυκατοικίας που παρατηρεί η Νύμφη *παραδομένη σε μια σωματική, σχεδόν αιματηρή βακχεία της ζωγραφικής* (AT, σ. 233). Η τέχνη του γκράφιτι εισβάλλει παράνομα στην όψη της πόλης για να μεταδώσει μηνύματα, να επανερμηνεύσει, να προσθέσει, να ασκήσει κριτική και, τελικά, να μεταμορφώσει τον αστικό χώρο³⁴. Σε έναν συνδυασμό του δημόσιου και του ιδιωτικού χώρου, οι τοίχοι μεταβάλλονται σε ένα «κοινωνικό ημερολόγιο σε δημόσια θέα»³⁵. Η Νύμφη συλλογίζεται πως

κατάφερε να δραπετεύσει επιτέλους η ζωγραφική από τη φυλακή των διαμερισμάτων, των μουσείων και των γκαλερί, για να μοιραστεί με γενναιοδωρία και χωρίς διακρίσεις στους διαβάτες, προτείνοντας ενδεχομένως όχι μονάχα ένα ωραίο έργο αλλά και μια βαθύτερη ανατροπή ζωής. (AT, σ. 234-235)

Η θέση του ατόμου στον χώρο μεταβάλλεται ανάλογα με τον χαρακτήρα της διαδικασίας –συνεργασίας ή ανταγωνισμού, συζήτησης ή διαπληκτισμού– και οι σχέσεις που αναπτύσσονται αποσαφηνίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά και την αλληλεξάρτησή της με τον χώρο³⁶. Η ανθρώπινη δραστηριότητα γίνεται ευκολότερη ή δυσκολότερη με βάση τη διαμόρφωσή του. Για παράδειγμα, οι συζητήσεις των δύο ηλικιωμένων γυναικών που κατοικούν έγκλειστες στον ίδιο μικρό ξενώνα στην *Άκρα ταπείνωση* καταλήγουν άλλοτε σε συμφωνία και άλλοτε σε διαφωνία:

Στη νηνεμία που ακολουθούσε τους καβγάδες, δεν έπαυε ολότελα ο υπόγειος κυματισμός από την τρικυμία που είχε ξεσπάσει μέσα στους τέσσερις τοίχους τούτου δω του παλιοδιαμερίσματος, σε τούτη δω την ξεπεσμένη γειτονιά, καταμεσής στο υποβαθμισμένο κέντρο της Αθήνας. (AT, σ. 23-24)

³⁴ Σταυρίδης, 2016: 260.

³⁵ Tziouvas, 2017: 53.

³⁶ Νικολαΐδου, 1993: 219.

Ο Ανδρέας στο μυθιστόρημα *Τελευταία έξοδος Στυμφαλία*, οδηγώντας στην εθνική οδό, υπόκειται σε έλεγχο από τους αστυνομικούς για να βεβαιωθούν ότι δεν κρύβει κάτι παράνομο. Η συχνή επιτήρηση στους δρόμους αναγκάζει τους πολίτες να συνεργάζονται και να υπακούουν στον έλεγχο των αρχών.

Σηκώνω ήρεμα τα χέρια. Μην κινείσαι, μην κινείσαι. Ο ένας ψάχνει αγχωδώς το Μεριβα μου, ανακατεύει το ντουλαπάκι, έπειτα ανοίγει το άδειο έτσι κι αλλιώς πορτομπαγκάζ όσο ο άλλος με κρατά ακινητοποιημένο υπό την απειλή του όπλου. (*ΤΕΣ*, σ. 173)

Αντιθέτως, δεν συμβαίνει το ίδιο στην *Άκρα ταπείνωση* και στο *Ζούμε τις τελευταίες μας μέρες* όταν, κατά τη διάρκεια των διαδηλώσεων, άνδρες των ΜΑΤ βρίσκονται παραταγμένοι για να διατηρήσουν την ισχύ τους πάνω στα υποκείμενα και να καταπνίξουν κάθε αντίδραση.

[...] με βαρύτατη εξάρτηση, χοντρές μπότες, ασπίδες, αντιασφυξιογόνες μάσκες μ' έναν χοντρό σωλήνα για να μιλούν και ν' αναπνέουν σαν τέρατα πίσω από τη διάφανη μάσκα του προσώπου τους. (*ΑΤ*, σ. 98-99)

Στο βάθος, μια διμοιρία των ΜΑΤ προχωρούσε σε παράταξη αργά προς την Ερμού δεχόμενη βροχή από πέτρες. (*ΖΤΜ*, σ. 27)

Απέναντί τους διαμαρτύρονται άτομα από κάθε κοινωνική τάξη, παρότι ανάμεσά τους βρίσκονται ταραξίες οι οποίοι αναμένουν εντολές για να συνεργαστούν με τους αστυνομικούς, όπως ο αντιεξουσιαστής Ορέστης και ο χρυσαυγίτης Τάκης.

Διάφοροι άντρες ντυμένοι στα κατάμαυρα ή με στρατιωτικά παραλλαγής, οπλισμένοι με καδρόνια, μπορεί και με μαχαίρια ακόμη, θα περίμεναν την ώρα του δικού τους ρόλου. Και μάντεψες ακόμη ότι, ενόσω εκείνοι θα περίμεναν, θα έρχονταν παρατεταγμένοι, μπορεί και καβάλα στις μοτοσυκλέτες τους, και κάποιοι άλλοι, για να ενωθούν με τους όμοιούς τους. Για την ώρα, πάντως, όσοι βρίσκονταν εκεί, συζητούσαν φιλικότατα με τους άντρες των ΜΑΤ, περιμένοντας τις εντολές για να επιχειρήσουν την κατάλληλη στιγμή στο πλευρό των ένστολων. (*ΑΤ*, σ.101-102)

Η συγκεκριμένη κάθε φορά θέση των υποκειμένων στον αστικό χώρο επηρεάζει την ποσότητα των πληροφοριών που δέχονται είτε από τους άλλους είτε από το περιβάλλον³⁷. Αυτό γίνεται εύκολα κατανοητό και στα τρία λογοτεχνικά έργα. Στο μυθιστόρημα *Ζούμε τις τελευταίες μας μέρες* του Θ. Χειμωνά, ο Αλέξης προσπαθεί και τελικά πείθει την Κατερίνα να μετακομίσουν στο Παρίσι για μια καλύτερη ζωή τονίζοντας τα πλεονεκτήματα της πόλης και τις ανέσεις που θα απολαμβάνει:

«Θα ξετρελαθείς. Είναι σαν να ζεις σε παραμύθι. Το 'χω ψάξει. Έχω κλείσει μια δουλειά σε έναν από τους μεγαλύτερους εκδοτικούς οίκους του κόσμου. Καλά λεφτά και θα είμαι και μέσα στη λογοτεχνία. Εσύ δε θα χρειαστεί να δουλέψεις καν. Θα σε ζω εγώ. Εσύ θα κάνεις όλη μέρα τις βόλτες και τα ψώνια σου στο Παρίσι. Βασίλισσα θα σ' έχω! Ακούς! Βασίλισσα!» (ZTM, σ. 30)

Ο μεσήλικας αφηγητής-μηχανικός του Μ. Μοδινού παρατηρεί διάφορα περιστατικά οδηγώντας μες στη βροχερή χειμωνιάτικη νύχτα. Αντιλαμβάνεται τις αλλαγές της ελληνικής κοινωνίας πριν και μετά την κρίση κοιτάζοντας το τοπίο έξω από το παράθυρό του. Το βλέμμα του κινείται ακόμα και όταν σταθμεύει προσωρινά το αμάξι του. Οι σκηνές που αντικρίζει ανασύρουν μνήμες και σχόλια που τα απευθύνει στον φανταστικό συνταξιδιώτη του. Μια από τις πολλές εικόνες είναι αυτή των παρατημένων αυτοκινήτων στον αυτοκινητόδρομο είτε διότι χάλασαν και οι οδηγοί ύστερα δεν ενδιαφέρθηκαν είτε διότι έχασαν την αλλοτινή οικονομική δυνατότητα να πληρώσουν την ακριβή επισκευή τους. *Αίφνης, ανατριχιάζω. Πού και πού, παρατημένα στη λωρίδα προσωρινής στάθμευσης, καμένα αυτοκίνητα, συνήθως μεγάλου κυβισμού – η νέα αναγκαστική μόδα μετά την πολλοστή αύξηση των τελών κυκλοφορίας.* (ΤΕΣ, σ. 35). Στην *Άκρα ταπείνωση*, οι δυο γυναίκες, αφού δραπέτευσαν από το άσυλο, *καθισμένες σ' ένα πεζοδρόμιο έβλεπαν να περνά μπροστά τους κόσμος και κοσμάκης, με βήματα αργά και τελετουργικά, γυναίκες και άντρες συντεταγμένοι σε ευδιάκριτες ομάδες που διαδέχονταν η μια την άλλη ακατάπαυστα, σαν κύματα θάλασσης* (ΑΤ, σ. 85-86). Παρακολουθούσαν την κίνηση προσπαθώντας να αντιληφθούν την κατάσταση που επικρατούσε και να ενσωματωθούν στο πλήθος.

³⁷Hall, 1966: 139.

Για τον Edward Hall, η παρουσία των ατόμων και των ομάδων στον χώρο συνδέεται και με τις μεταξύ τους αποστάσεις³⁸. Σε δημόσιους ανοικτούς χώρους και σε μεγάλους χώρους αναμονής επικρατεί ανωνυμία και γι' αυτό τον λόγο τα υποκείμενα κρατούν μια επιφυλακτική στάση απέναντι στους υπολοίπους. Σε έκτακτες περιπτώσεις μόνο, όπως αυτή του ατυχήματος του Παύλου στο μυθιστόρημα *Ζούμε τις τελευταίες μας μέρες*, η Κατερίνα που βρίσκεται κοντά στο συμβάν από ανθρώπινο ενδιαφέρον και συμπόνια σπεύδει να τον συντρέξει: «Χτυπήσατε;» ρώτησε ξέψυχα. «Όχι, καθόλου» απάντησε εκείνος. «Είμαι καλά. Οδηγούν σαν τρελά τα παλιόπαιδα».[...] «Σίγουρα δεν πάθατε τίποτα;» «Αλήθεια σας λέω. Πηγαίνετε σπίτι σας.» (ZTM, σ. 7-8).

Από την άλλη πλευρά, ο προσωπικός χώρος συνιστά για τον Hall «μια μικρή προστατευτική σφαίρα ή φυσαλίδα που ένας οργανισμός διατηρεί ανάμεσα στον εαυτό του και στους άλλους»³⁹. Ο προσωπικός χώρος συνιστά την οργάνωση που δημιουργεί ο άνθρωπος ώστε να κανονίσει τη συμπεριφορά του και τη στάση του στον χώρο και σε σχέση με τους υπολοίπους. Ο χώρος επηρεάζει σημαντικά την ανθρώπινη συμπεριφορά, δίχως όμως να την κατευθύνει και να την καθορίζει απόλυτα. Η συγκατοίκηση της Κατερίνας με την Κλέλια στο μυθιστόρημα *Ζούμε τις τελευταίες μας μέρες* διαμορφώνει τις μεταξύ τους σχέσεις και την οικειότητα που αισθάνονται. Η Κλέλια δεν διστάζει να παραβιάσει τον προσωπικό χώρο της Κατερίνας μπαίνοντας στο δωμάτιό της για να μάθει σχετικά με τη συνάντηση της τελευταίας με τον Παύλο.

«Ξύπνησες κιόλας; Ξύπνησες; Εσύ δεν κοιμήθηκες καθόλου. Ούτε τα παπούτσια σου δεν έβγαλες. Έγινε τίποτα χθες; Λέγε. Έγινε τίποτα;» Η Κατερίνα σηκώθηκε και πήγε σαν υπνωτισμένη προς την κουζίνα. Η συγκατοικός της την ακολούθησε. «Λέγε, ήρθε σπίτι; Ήρθε σπίτι;» (ZTM, σ. 18)

Ο προσωπικός χώρος, όχι μόνον ως συνώνυμο της κατοχής αλλά και της προστασίας, οδηγεί τελικά στην υπεράσπισή του ως ένδειξη «εδαφικής κυριαρχίας». Κάτι τέτοιο είναι εμφανές στα λόγια του άστεγου που προστατεύει τον προσωρινό χώρο του, αναφέροντας χαρακτηριστικά για τις δυο ηλικιωμένες: «Είχανε κοιμηθεί στο στέκι μου, εκεί τις βρήκα. Θα δούμε τι θα γίνει παρακάτω.» (AT, σ. 203).

³⁸ Hall, 1966: 139.

³⁹ Hall, 1966: 28.

Συνήθως, ο προσωπικός χώρος συνδέεται με την ιδιωτικότητα, το δικαίωμα δηλαδή του ατόμου να μην ενοχλείται από άλλους, να έχει την ηρεμία του και να νιώθει ασφάλεια. Η έννοια, παρόλο που φαίνεται απλή, συνιστά ένα σύνθετο φαινόμενο. Σύμφωνα με τον καθηγητή Δημοσίου Δικαίου Alan Westin, εμπεριέχει την απομόνωση, την επιφύλαξη, την ανωνυμία και την οικειότητα⁴⁰. Απομόνωση είναι η κατάσταση κατά την οποία το άτομο βρίσκεται μακριά από τους άλλους ή τον περίγυρό του ή δεν επικοινωνεί καν με αυτόν. Ο Ανδρέας, στο μυθιστόρημα *Τελευταία έξοδος Στυμφαλία*, εμφανίζεται απομακρυσμένος από το οικογενειακό του περιβάλλον έχοντας παρέα στο αυτοκίνητο μόνο έναν φανταστικό ανώνυμο συνταξιδιώτη. Στην *Άκρα ταπείνωση*, οι δυο ηλικιωμένες, απομονωμένες και περιθωριοποιημένες, ζουν στον ξενώνα σε μια υποβαθμισμένη συνοικία του κέντρου της Αθήνας: *έξω δεν έβγαιναν συχνά, και ποτέ μόνες τους. Αυτό απαγορευόταν. Είχαν πλέον συνηθίσει στην κλειστή ζωή.* (AT, σ. 29). Η επιφύλαξη αναφέρεται στον ενδοιασμό και στον δισταγμό ενός προσώπου να αποκαλύψει ορισμένες πτυχές της προσωπικότητάς του, πράξεις ή δραστηριότητες, κρατώντας τους άλλους σε απόσταση, όπως ο Παύλος που δεν φανερώνει την προσωπική του ζωή και τα συναισθήματά του στην Κατερίνα στο μυθιστόρημα *Ζούμε τις τελευταίες μας μέρες*. Το ίδιο συμβαίνει και στο έργο *Τελευταία έξοδος Στυμφαλία*, όπου ο ήρωας αρνείται να αποκαλύψει στον αστυνομικό που τον ρωτά τις προθέσεις του για εκείνο το βράδυ: *Ας πούμε πως δεν είναι δουλειά σου αυτό, αγόρι μου. Ας πούμε πως βγαίνω τις νύχτες γιατί δεν υπάρχει πια τίποτ' άλλο να κάνω.* (ΤΕΣ, σ. 181). Εξίσου ολιγόλογος και επιφυλακτικός προς τη μητέρα του είναι και ο Τάκης στην *Άρα ταπείνωση* κάθε φορά που αυτή ενδιαφέρεται να μάθει γι' αυτόν. Στο ίδιο μυθιστόρημα, οικειότητα δηλωτική στενής γνωριμίας⁴¹ είναι εμφανής στη στάση της Τειρεσίας και της Νύμφης με τους υπόλοιπους καλεσμένους στα γενέθλια της τελευταίας, όπως οικειότητα υπάρχει στη σχέση της Κατερίνας και της Κλέλιας στο μυθιστόρημα *Ζούμε τις τελευταίες μας μέρες*, από τη στιγμή που η μια εκμυστηρεύεται στην άλλη τα προβλήματά της.

Σε γενικές γραμμές, η κοινωνική ένταξη του υποκειμένου στον χώρο αναπτύσσεται σταδιακά μέσα από τις κοινωνικές του δραστηριότητες κατανοώντας πως αυτός άλλοτε ενώνει και άλλοτε χωρίζει. Την περίοδο της κρίσης, ωστόσο, οι αξίες και οι αρχές προσδιορίζονται πια από την ατομική θέληση, χωρίς να μπορεί να συγκροτηθεί ένας ενιαίος αστικός ιστός. Τα υποκείμενα απομονώνονται και δεν

⁴⁰ Westin, 1967: 38.

⁴¹ Μπαμπινιώτης, 2002: 1239.

έρχονται σε επαφή με τους γύρω τους στον ιδιωτικό και τον δημόσιο χώρο: και εγώ, και όλοι μας νομίζω, έχουμε ξεσυνηθίσει την ανθρώπινη συντροφιά. (ΤΕΣ, σ. 181). Ο Μ. Μοδινός παρουσιάζει την πόλη ταυτόχρονα σαν τόπο εκκίνησης και επιστροφής για τον ήρωα του, ο οποίος αναζητά το κατάλληλο μέρος να αυτοκτονήσει.

Κινούμαι συστηματικά σαν εκκρεμές μεταξύ Αθηνών και Κορίνθου. Επιστρέφω στη βάση μου με το πρώτο χάραμα. Μοιάζει με αιώνια επιστροφή, με τη διαφορά ότι δεν προσφέρει τη λύτρωση μιας νέας αρχής. Γυρίζω στην πόλη αυτή που εδώ και καιρό είναι ένα άδειο κέλυφος, όπου διασταυρώνεσαι με κενά βλέμματα, με χαμένες υπάρξεις, με ψυχές που μοιάζουν να περιφέρονται στο Καθαρήριο χωρίς να καταλαβαίνουν τι τις βρήκε, με απισχνασμένες κατατονικές μορφές που ψαχουλεύουν τους σκουπιδοτενεκέδες, με αλλοεθνείς που εκθέτουν τη μίζερηπραμάτεια τους σε χράμια, με επαίτες που αφηγούνται τις καταθλιπτικές ιστορίες τους και εκθέτουν τα έλκη τους στο Σύνταγμα ή στα διαρκώς αραιότερα δρομολόγια του μετρό, ανάμεσα σε καύκαλα από φαγωμένα περιστέρια, κονσερβοκούτια και περιττώματα. (ΤΕΣ, σ. 11-12)

Η Ρ. Γαλανάκη προβάλλει το χωριό ως τόπο επιστροφής για την Κατερίνα η οποία ύστερα από τα γεγονότα με τον γιο της⁴² θέλει να φύγει μακριά: [...] *σκεφτόταν ότι έπρεπε να φύγει το ταχύτερο από την κακούργα Αθήνα. Να γυρίσει πίσω, να κουρνιαώσει στην παλιά φωλιά της, νικημένη από τη ζωή: στο κάτω – κάτω ήταν μια ζωή που δεν είχε τελειώσει ακόμη.* (ΑΤ, σ. 259). Η μετανεωτερική Αθήνα και στα τρία μυθιστορήματα σιιστά έναν ανοίκειο και ακατάλληλο για διαβίωση αστικό χώρο που φυλακίζει τις ζωές των ατόμων και τους οδηγεί στη φυγή.

Παρότι η περιοχή στην οποία βρίσκεται η κατοικία και η αρχιτεκτονική της συνδέεται με την κοινωνική και οικονομική κατάσταση των υποκειμένων, την περίοδο της κρίσης, καμιά κοινωνική τάξη δεν έμεινε αλώβητη από τις μεταβολές που προξένησε η κρίση στη στέγαση. Στο μυθιστόρημα του Μ. Μοδινού, ο Ανδρέας κατά τις νυχτερινές εξορμήσεις του προς ανεύρεση τόπου αυτοκτονίας συλλογίζεται την

⁴² Ο χρυσανγίτης Τάκης μαζί με κάποιους ομοϊδεάτες του είχαν πάει στο «κοτέτσι»-καταυλισμό με σκοπό να απειλήσουν και να διώξουν τους πρόσφυγες από την Ελλάδα. Εκεί, συνάντησε τη Γιασμίν με τον γιο της και παρόλο που την γνώριζε δεν έδειξε κανέναν οίκτο, αλλά χάραξε έναν αγκυλωτό σταυρό στο μπράτσο της. Ύστερα από μέρες, πήγε στον ξενώνα να πάρει τη μητέρα του, επειδή πληροφορήθηκε πως μαζί της πια ζούσε η Γιασμίν με το Μαηλάκι. Εκείνη τη στιγμή, έφτασε ο Ορέστης και, καθώς πάλευαν, ο Τάκης μαχαίρωσε ελαφρά την Κατερίνα. Η μητέρα του, ύστερα απ' όλα αυτά, ένιωθε πικραμένη και δεν τον αναγνώριζε.

επιλογή της αδερφής του και του Ολλανδού συζύγου της να μετακομίσουν στο Αμπού Ντάμπι εγκαταλείποντας το νεόδμητο σπίτι τους στην Αιξωνή.

Βέβαια τα πράγματα μ.Κ. δεν είναι όπως παλιά. Επιφανειακά μοιάζουν να είναι, αλλά δεν είναι. Και η οικογένεια πρόκειται να μετακομίσει στο Αμπού Ντάμπι όπου και θα μεταφερθεί η έδρα του παραρτήματος της εταιρείας για τη Μέση Ανατολή. Εάν τα νεαρά τους βλαστάρια δεν προσαρμοσθούν στους εκεί ουρανοξύστες που φύτρωσαν μες στην έρημο, υπάρχει και η διέξοδος της Ολλανδίας ή ίσως του Λονδίνου, όπου σκοπεύουν να σπουδάσουν εφοπλιστικά και τα σχετικά. Την τελευταία φορά που τους είδα, το θέμα ήταν τι θα έκαναν με το νεόδμητο τριώροφο σπίτι τους με την ανισόπεδη πισίνα στην Αιξωνή, που κόπιασαν αφάνταστα να το κατασκευάσουν κι έπειτα να το νομιμοποιήσουν. (ΤΕΣ, σ. 156)

Μέλη μιας κοινωνικής τάξης με διεθνείς επαγγελματικές διασυνδέσεις και οικονομική ευρωστία, ανήκουν σε μια «υπερτόπικη παγκόσμια ελίτ»⁴³ που διατηρεί χαλαρούς δεσμούς με την πόλη στην οποία διαμένει. Ο χώρος κατοικίας τους καθορίζεται από τον χώρο στον οποίο μετεγκαθίσταται το παράρτημα της πολυεθνικής εταιρείας στην οποία εργάζονται, όταν εγκαταλείπουν την Ελλάδα της κρίσης.

Η υποβάθμιση του αστικού χώρου σε συνάρτηση με την ανθρώπινη συμπεριφορά που παρατηρείται στα τρία λογοτεχνικά έργα προβάλλει τον αντίκτυπο της οικονομικής κρίσης στον μετανεωτερικό αστικό ιστό. Ο δημόσιος χώρος μεταβάλλεται σε τόπο δημόσιας διαμαρτυρίας, σε τόπο διαφυγής και σε στέκι αστέγων. Όσο για τον ιδιωτικό, συμπορεύεται με την υποβάθμιση όλων των κοινωνικών στρωμάτων και υπόκειται στη μοίρα και τις αποφάσεις τους.

1.2 Κοινοί χώροι

Ο Γάλλος φιλόσοφος και κοινωνιολόγος Henri Lefebvre, επηρεασμένος από τη Σχολή του Σικάγου η οποία αποτέλεσε τη βάση του αστικού προβληματισμού, στη μελέτη του *Le droit à la ville* (1968) παρατηρεί ότι η κοινωνικοοικονομική κρίση που σαρώνει

⁴³ Bauman, 2009: 128.

τον καπιταλιστικό κόσμο έχει αφανίσει την παραδοσιακή όψη της πόλης. Αναλύοντας τις σχέσεις μεταξύ της κοινωνικής δομής και της οργάνωσης του χώρου, ο Lefebvre θεωρεί ότι η επιφανειακή και αποσπασματική ανάπτυξη της μεταμοντέρνας πόλης αντικατοπτρίζει την απροσδιοριστία, το εφήμερο, την αναρχία και τη χωρική ετερογένεια⁴⁴.

Στην εποχή της κρίσης ο αστικός χώρος ανανοηματοδοτείται, ενώ εμφανίζονται και ορισμένοι καινούργιοι χώροι, χώροι αναδιανομής που δεν μπορούν να ενταχθούν ούτε στους ιδιωτικούς ούτε στους δημόσιους. Ο θεωρητικός του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού Σταύρος Σταυρίδης ορίζει τους χώρους αναδιανομής ως *κοινούς χώρους* (common spaces) ανοιχτούς στη δημόσια χρήση στα μεγάλα αστικά κέντρα⁴⁵. Δεν υπάρχει κάποια αρχή ή κάποιος μηχανισμός που να ρυθμίζει αυτούς τους χώρους. Οι κοινοί χώροι διαμορφώνουν χωριστές κοινότητες στις οποίες αναπτύσσονται κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των ατόμων, ενώ παράλληλα είναι ανοιχτοί στην εισδοχή νέων «μελών». Δεν συνιστούν αποκλειστικά ούτε ιδιωτικούς χώρους, χώρους οικειότητας που ελέγχουν τα άτομα θέτοντας κανόνες, αλλά ούτε και δημόσιους χώρους. Αξίζει να σημειωθεί ότι η απόπειρα απόδοσης συγκεκριμένου ορισμού για τον δημόσιο χώρο δεν είναι τόσο απλή, καθώς η σημασία του μεταβάλλεται ανάλογα με τις πολιτικές, οικονομικές, πολιτισμικές και κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν κάθε φορά⁴⁶. Παρ' όλα αυτά, είναι βέβαιο πως ο δημόσιος χώρος δημιουργείται από μια κρατική αρχή η οποία νομοθετεί και καθορίζει τη χρήση του από τους ανθρώπους.

Ο κοινός χώρος μπορεί να θεωρηθεί ως σχέση ανάμεσα σε μια κοινωνική ομάδα και την προσπάθειά της να ορίσει έναν κόσμο που μοιράζεται μεταξύ των μελών του. Από την ίδια του τη σύλληψη, ένας τέτοιος κόσμος μπορεί να είναι σταθερός και σαφώς προσδιορισμένος, πλήρως διαχωρισμένος από ό,τι κρατιέται έξω και από τους «εξωτερικούς». [...] Ο κοινός χώρος μπορεί να πάρει τη μορφή ενός εδάφους συνάντησης⁴⁷.

Οι κοινοί χώροι είναι επανακαθορισμένοι χώροι, ανοιχτοί και συγχρόνως επιδεκτικοί τρόπων μιας από κοινού ζωής. Υιοθετώντας τον όρο *κατώφλια* που Philippe Hamon (1993) για τις διόδους εισόδου ή εξόδου από έναν χώρο, ο Σταυρίδης θεωρεί ότι τα

⁴⁴ Lefebvre, 2007: 175-176.

⁴⁵ Σταυρίδης, 2016: 18.

⁴⁶ Καρούτσου, 2010: 19.

⁴⁷ Σταυρίδης, 2016: 85.

κατώφλια μοιάζουν με σύνορα που ενώνουν και χωρίζουν, καθιστώντας αισθητή την οριοθέτηση του μέσα και του έξω. Στους κοινούς χώρους, η ενέργεια της απομάκρυνσης εξισώνεται με την ενέργεια της σύνδεσης⁴⁸ με αποτέλεσμα να αίρεται η κλειστότητα και να αναπτύσσεται συλλογική δράση ανάμεσα στα υποκείμενα.

Η σημερινή μεγαλούπολη έχει εξελιχθεί σε ένα χαοτικό μέρος επιβίωσης. Βιώνοντας καθημερινά την αβεβαιότητα και την οικονομική κρίση, διαφορετικές ομάδες προσπαθούν να ενταχθούν στη ζοφερή πραγματικότητα της πόλης. Αυτές οι ομάδες αναπτύσσουν κοινές συνήθειες, ενδιαφέροντα και ταυτότητες δημιουργώντας «κοινούς κόσμους». Η ανάδυση και ο σχηματισμός τους σημαίνει την ένωση ανθρώπων από διαφορετικούς πολιτισμούς, ήθη, έθιμα και θρησκείες με στόχο την αποδοχή «νεοεισερχόμενων», τη μείωση των ανισοτήτων και τη διεύρυνση των ομάδων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αστικού κατωφλιού αποτελούν οι χώροι στους οποίους εγκαθίστανται οι Νέες Φυλές στο *Τελευταία έξοδος Στυμφαλία*, χώροι κοινοί όπου στεγάζονται προσωρινά εγχώριοι και αλλοεθνείς:

[...] εποικούν εγκαταλειμμένα χωριά και εγκαθιδρύουν σταδιακά το δικό τους δίκαιο συνοδευόμενο από μια νεοφανή κοινωνική οργάνωση. [...] Ένα είδος εθιμικού δικαίου με βάρβαρες πρακτικές αναγεννάται. [...] μικρά αυτόνομα βασίλεια, με ντόπιους και αλλοεθνείς υπηκόους, με τους άρχοντες, τους ιερείς και τις ιεραρχίες τους. (ΤΕΣ, σ. 75-76)

Στα κατώφλια μπορούν να συμπεριληφθούν και κομβικοί χώροι της πόλης, όπως η πλατεία Συντάγματος στην *Άκρα ταπείνωση*

«Αυτό είναι!» Οι δυο γυναίκες αγκαλιάστηκαν και φιλήθηκαν ενθουσιασμένες, εκεί που καθόντουσαν στο πεζοδρόμιο, αμέσως μόλις το κατάλαβαν: επιτέλους βρίσκονταν στην καρδιά εκείνης της πραγματικότητας, που την έβλεπαν από τη μικρή οθόνη τους σαν κάτι ξένο, το απλησίαστο, το απαγορευμένο, ειδικά γι' αυτές τις δυο. Επιτέλους συμμετείχαν, αυτές οι ίδιες, στο ανέβασμα μιας τραγωδίας σύγχρονης (ΑΤ, σ. 87)

ή δρόμοι και πεζοδρόμια τους οποίους ιδιοποιούνται πρόσκαιρα άστεγοι ή και πλανόδιοι μικροπωλητές.

⁴⁸ Σταυρίδης, 2016: 21.

Σώμα είναι και το σώμα εκείνου του άνδρα που, δυο τρία βράδια τώρα, κοιμάται λίγο παρακάτω, σε μια κόγχη ανάμεσα στο πεζοδρόμιο και την, τραβηγμένη προς τα μέσα, είσοδο ενός άδειου μικρομάγαζου. [...] ανοιχτά χαρτόκουτα κατάχαμα αντί για στρώμα και κρεβάτι, ένα πολύ φθαρμένο σλίπινγκ-μπαγκ, κάτι παμπάλαιες κουβέρτες, μια καρό πλαστική τσάντα φουσκωμένη σαν βαλίτσα, κάτι άλλα μικροαντικείμενα, που δεν καλοφαίνονται στριμωγμένα στο μυχό της κόγχης. (AT, σ. 18-19)

Ο λόγος του άστεγου στην *Άκρα ταπείνωση* παρουσιάζει τον κοινό χώρο στον οποίο ζει ως αχαρτογράφητη πολιτεία μέσα στον αθηναϊκό αστικό ιστό της κρίσης.

[...] είμαστε μια πολιτεία ολόκληρη, που ζει σαν έμβryo εφιαλτικό μέσα στην κοιλιά μιας γκαστρωμένης πάλι Αθήνας. Φαινόμεστε, αλλά και δεν φαινόμεστε. [...] Είμαστε κάθε είδους χαρακτήρες, έχουμε διαφορετική κοινωνική προέλευση, ο καθείς έχει διαφορετική ιστορία ζωής, αληθινή ή ψεύτικη. (AT, σ. 210)

Από τον μονόλογό του γίνεται αντιληπτό ότι ο δρόμος μπορεί να μετατραπεί σε κοινό χώρο διότι λειτουργεί ως κρίσιμο σκηναίο επιβίωσης για τους πένητες και τους άστεγους. Στο *διάφανο και αδειανό σπίτι του δρόμου* (AT, σ. 207), δημιουργούνται προϋποθέσεις κοινής ζωής με άλλα άτομα και αναπτύσσονται αόρατοι ιστοί υποστήριξης. Αυτά τα κατώφλια, κατά τον Σταυρίδη, έχουν ετεροτοπικό⁴⁹ χαρακτήρα λόγω της θέσης τους ως παρόντα απόντα στον αστικό ιστό. Ανάλογος ετεροτοπικός χαρακτήρας μπορεί να αποδοθεί στον δημόσιο κατειλημμένο από το συλλαλητήριο χώρο της πλατείας Συντάγματος στα μυθιστορήματα του Θ. Χειμωνά και της Ρ. Γαλανάκη όπως και στους χώρους της ομάδας των *Ανέγγιχτων* στο μυθιστόρημα του Μ. Μοδινού στην Πάρνηθα και στα Γεράνια, στον Ελικώνα και στον Παρνασσό, *μικρά αυτόνομα βασίλεια, όπου Μια νέα κοινωνική συνθήκη τείνει να εγκαθιδρυθεί* (ΤΕΣ, σ. 76).

⁴⁹ Σύμφωνα με τον Michel Foucault, ετεροτοπίες ονομάζονται «πραγματικοί χώροι, ενεργοί χώροι, χώροι εγγεγραμμένοι στην ίδια τη θέσμιση της κοινωνίας, οι οποίοι συνιστούν ενός είδους αντιχωροθεσίες, ενός είδους ενεργά πραγματοποιημένες ουτοπίες, όπου οι πραγματικές χωροθεσίες, όλες οι άλλες πραγματικές χωροθεσίες που μπορούν να βρεθούν στο εσωτερικό του πολιτισμού, αντιπροσωπεύονται, αμφισβητούνται και αντιστρέφονται, ενός είδους τόποι που βρίσκονται έξω από όλους τους τύπους, μολοντί είναι πραγματικά εντοπίσιμοι» (Foucault, 2012: 260).

Η διαφορετικότητα παράγει ετεροτοπίες που λειτουργούν ως κατώφλια πρόσβασης στην κανονικότητα. Η ετεροτοπία «ξεκινάει να λειτουργεί πλήρως όταν οι άνθρωποι βρίσκονται σε ένα είδος απόλυτης ρήξης με τον παραδοσιακό τους χρόνο»⁵⁰. Οι δυο γυναίκες στην *Άκρα ταπείνωση*, λόγω της έκπτωσης των νοητικών τους λειτουργιών, δημιουργούν έναν δικό τους χρόνο και κατασκευάζουν τη δική τους πραγματικότητα μέσα στον ξενώνα. Ο ξενώνας αποτελεί μια ετεροτοπία, έναν πραγματικό τόπο εγγεγραμμένο στους θεσμούς της κοινωνίας στον οποίο αναστέλλεται η καθημερινή πραγματικότητα. Ο κοινός χώρος υφίσταται όταν τα άτομα τον ρυθμίζουν, τον εξελίσσουν αλλά και τα ίδια διαπλάθονται και εξελίσσονται από αυτόν.

Στις σύγχρονες μητροπόλεις, η επιδείνωση της κοινωνικοοικονομικής κρίσης γίνεται όλο και πιο εμφανής με αποτέλεσμα τα τελευταία χρόνια να έχουν εμφανιστεί διάφορα κινήματα κατά της εκάστοτε κυβέρνησης, να γίνονται καταλήψεις δρόμων και πλατειών, μαζικές διαδηλώσεις διαμαρτυρίας που ενεργοποιούν τους κατοίκους. Οι δημόσιοι χώροι κατακλύζονται από ομάδες αστών, παρουσιάζουν έντονη και συνεχή δραστηριότητα, παραμένουν ανοιχτοί σε νεοεισερχόμενους και επαναπροσδιορίζονται ως κοινοί. Οι απόπειρες για ασφάλεια και ηρεμία στον ποικιλόμορφο και αποσπασματικό χώρο επιτρέπουν σε διάφορες κοινωνικές ταυτότητες να δράσουν και να εκφραστούν. Με άλλα λόγια, οι χρήστες του χώρου κάθε φορά καθορίζονται και προσδιορίζονται από την εκμετάλλευσή του⁵¹.

Κατά τον Michel de Certeau, οι χώροι της αντίστασης λανθάνουν ανάμεσα στους χώρους της εξουσίας⁵². Στα εξεταζόμενα μυθιστορήματα η αντίσταση προσλαμβάνει τη μορφή άλλοτε παροδικής οικειοποίησης του δρόμου από τους άστεγους κι άλλοτε διεκδίκησης των δικαιωμάτων από ομάδες διαδηλωτών ή την ομάδα των Ανέγγιχτων στους διάφορους χώρους που έχουν καταλάβει.

Στην Αθήνα της κρίσης, πολίτες από όλες τις πληθυσμιακές ομάδες συγκεντρώνονται στις πλατείες για να διαμαρτυρηθούν για τα όσα συμβαίνουν στη σύγχρονη μεγαλούπολη παρά την ποικιλότητα και την ανομοιομορφία τους. Η πλατεία από πέρασμα γρήγορων και άσκοπων διαδρομών μετατρέπεται σε σημείο αναφοράς, επαφής αλλά και δράσης. Ήδη ο Mikhail Bakhtin στο έργο του για τον Rabelais είχε παρατηρήσει πως την εποχή του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης άγνωστοι άνθρωποι

⁵⁰ Foucault, 2012: 265.

⁵¹ De Certeau, 1984: 93.

⁵² «Μια αποδημητική ή μεταφορική πόλη γλιστρά στο καθαρό κείμενο της σχεδιασμένης και αναγνώσιμης πόλης» (De Certeau, 1984: 93· η μετάφραση είναι δική μου).

στις πλατείες ενεργούν σαν μια ομάδα ενωμένη, επαναπροσδιορίζουν τον χώρο και αντιστέκονται στο κατεστημένο.⁵³ Αντιστοίχως, στη μετανεωτερική πόλη της κρίσης, ο χώρος της πλατείας ανακτάται και μετατρέπεται σε κοινό χώρο ανατροπής του πολιτικού και κοινωνικού τοπίου.

Η λαϊκή διαμαρτυρία τη νύχτα της 12ης Φεβρουαρίου 2012 στην πλατεία Συντάγματος⁵⁴ στο μυθιστόρημα της Ρ. Γαλανάκη δείχνει την αγωνιστική θέληση και τη μαχητική διάθεση των συγκεντρωμένων απέναντι στις δυνάμεις καταστολής λόγω και της πολύωρης παραμονής τους στο Σύνταγμα και στους πλάγιους δρόμους της *κακούργας Αθήνας* (ΑΤ, σ. 259): *Τίποτε δεν έβλεπες, επειδή τίποτε δεν ήθελες να δεις από μian Αθήνα που είχε τυλίξει το οικείο μαρμάρινο λευκό της σε μια γάζα τέφρας. Σαν να ήταν ένα τραύμα ολόκληρη η πόλη. Μπορεί και να ήταν.* (ΑΤ, σ. 197). Με τον τρόπο αυτό, ο δημόσιος χώρος στο κέντρο της Αθήνας μεταβάλλεται σε έναν παραχωρημένο κοινό χώρο. Το ίδιο συλλαλητήριο αποτυπώνεται και στο *μυθιστόρημα Ζούμε τις τελευταίες μας μέρες* ως κοινός χώρος:

Από την πλευρά της Φιλελλήνων είχε στηθεί ένα αυτοσχέδιο ιατρείο. [...]

Πεντέξι άτομα ήταν ξαπλωμένα σε αυτοσχέδια κρεβάτια. Γύρω τους, κάποιοι ασπροφορεμένοι νεαροί με χειρουργικές μάσκες τους παρείχαν τις πρώτες βοήθειες. (ΖΤΜ, σ. 27-28).

Παρόλο που η αθηναϊκή πόλη μεταλλάσσεται σε έναν χώρο εχθρικό και ανοίκειο, δημιουργώντας στους πολίτες αισθήματα αβεβαιότητας, απόγνωσης και δυστυχίας, η δράση επιμέρους ομάδων στα εξεταζόμενα μυθιστορήματα διαμορφώνει κοινούς χώρους που αναδομούν συνεχώς τη μετανεωτερική αστική συνθήκη της κρίσης. Η ανατροπή των συμβάσεων της δημόσιας σφαίρας μέσω των κοινών χώρων προοδευτικά αποδυναμώνει και στα τρία έργα την παντοδυναμία του κράτους⁵⁵.

⁵³ Bakhtin, 2017: 109.

⁵⁴ Πρόκειται για την ημέρα που ψηφίζοταν η δεύτερη δανειακή σύμβαση με το υπερεθνικό τραπεζικό σύστημα στη Βουλή, το δεύτερο μνημόνιο. Βλ. ενδεικτικά <https://www.protothema.gr/greece/article/176622/h-athhna-stis-floges/>

⁵⁵ Βλ. Γρηγοράτου, 2019: 56.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ Η ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

2.1 Μετανεωτερική αστική μνήμη

Η σχέση του χώρου με τη μνήμη, ατομική και συλλογική, δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί γι' αυτό κι έχει απασχολήσει διαφορετικά πεδία έρευνας, όπως τις ανθρωπιστικές και τις κοινωνικές επιστήμες, ακόμη και την αρχιτεκτονική. Ο Γάλλος φιλόσοφος και κοινωνιολόγος Maurice Halbwachs εισήγαγε την έννοια της *συλλογικής μνήμης* στο ομώνυμο βιβλίο του (1950) επισημαίνοντας ότι η ατομική μνήμη δεν υφίσταται εκτός κοινωνικού πλαισίου, διότι αποτελεί παράγωγο της μνήμης του κοινωνικού συνόλου. Η συλλογική μνήμη ορίζεται ως το σύνολο των αναμνήσεων κάθε ομάδας αναφορικά με γεγονότα του παρελθόντος. Η ατομική μνήμη είναι απαραίτητη για την αντίληψη του εαυτού μας, ενώ η συλλογική έχει ως αντικείμενο τις ανταλλαγές ανάμεσα σε άτομα που το καθένα από αυτά έχει τη δική του ατομική μνήμη. Ο Maurice Halbwachs παρατηρεί πως «το μυαλό ανακατασκευάζει τις μνήμες, κάτω από την πίεση της κοινωνίας»⁵⁶ και ότι, τις περισσότερες φορές, η ατομική μνήμη των ανθρώπων διαμορφώνεται μέσω των κοινωνικών ομάδων στις οποίες οι ίδιοι ανήκουν.

Μεταξύ των δυο άκρων της ατομικής και της συλλογικής μνήμης, ο Paul Ricœur παρεμβάλλει τους οικείους⁵⁷. Οι οικείοι ανάγονται σε σχέσεις συγγένειας, φιλίας και συζυγικότητας, είναι άτομα που χαίρουν αλληλοσεβασμού, γι' αυτό και συνθέτουν μια ξεχωριστή κατηγορία. Στα μυθιστορήματα του Θ. Χειμωνά, του Μ. Μοδινού και της Ρ. Γαλανάκη, η χωρική οικειότητα δημιουργεί τη μνήμη των οικείων, ακόμη και όταν η χωρική εγγύτητα παύσει να υφίσταται: της Κατερίνας και του Αλέξη ως πρώην ζευγαριού στο μυθιστόρημα *Ζούμε τις τελευταίες μας μέρες*, του Ανδρέα, του γιου και της συζύγου του στο μυθιστόρημα *Τελευταία έξοδος Στυμφαλία*, της Νύμφης και της Τειρεσίας, του Ορέστη και της μητέρας του, της Κατερίνας και του γιου της Τάκη στην *Άκρα ταπείνωση*.

⁵⁶ Halbwachs, 2013: 51.

⁵⁷ Ricœur, 2013: 217.

Εκτός από την ατομική μνήμη, η οποία με την πάροδο του χρόνου εξασθενεί αν αποκοπεί από το συλλογικό πλαίσιο που διαρκώς επικαλείται, η συλλογική μνήμη αναφέρεται σε μνήμες που σχετίζονται με ιστορικά γεγονότα και προστατεύει τη βιωμένη εμπειρία των ανθρώπων μέσα στην κοινωνία. Έτσι, μπορεί να υπάρχει αλληλοτροφοδότηση λόγω των κοινών βιωμάτων μεταξύ των ανθρώπων και μέσω αμοιβαίων αναμνήσεων στις οποίες η ατομική μνήμη υποβοηθείται από τη μνήμη των άλλων ανθρώπων. Τα προφορικά στοιχεία και τεκμήρια που αφηγούνται οι άνθρωποι δίνουν ζωή στη βιωμένη εμπειρία του αστικού χώρου⁵⁸. Αξιοσημείωτο είναι ότι «οι συλλογικές μνήμες όχι μόνο τελούνται, δηλαδή εκδηλώνονται κοινωνικά, αλλά έχουν τελεστικό χαρακτήρα, δηλαδή η τέλεσή τους επιφέρει δράσεις και αντιδράσεις, κάνει να συμβούν συμπεριφορές με κοινωνικό πρόσημο»⁵⁹. Στο μυθιστόρημα *Τελευταία έξοδος Στυμφαλία*, ο εκφωνητής του ραδιοφώνου επαναφέρει στη μνήμη του Ανδρέα, ως ακροατή της εκπομπής του, την εποχή του Εμφυλίου με τη διαπίστωση ότι η σημερινή κατάσταση της χώρας θυμίζει εν μέρει εκείνη την εποχή:

Η χώρα, νυσταγμένη ακροατή μου, είναι πλέον διαιρεμένη περίπου όπως στα χρόνια του Εμφυλίου. Η διαφορά είναι ότι τότε η ζωή συνεχιζόταν στις πόλεις, στερημένα και λιτά μεν, λίγο πολύ απρόσκοπτα δε, και το Βουνό ζούσε στους δικούς του ρυθμούς, ενώ τώρα δεν έχουμε να κάνουμε με δυο αντίπαλα πλην οργανωμένα τμήματα της ίδιας κοινωνίας αλλά με ένα πολυτεμαχισμό, χωρίς συνεκτικούς ιστούς, χωρίς κοινές παραδοχές, χωρίς ιδεολογία – προς το παρόν τουλάχιστον. Οι νέες αυτές κοινωνικές συσσωματώσεις αναπτύσσουν μάλιστα σταδιακά και νεαρά σύνολα πεποιθήσεων και τελετουργιών. (ΤΕΣ, σ. 77-78)

Πολλές φορές το παρελθόν ανακαλείται και εκφράζεται με μια αλληλουχία λόγων ή ενεργειών. Ιστορίες λόγου χάριν που διαβάζονται ή λέγονται ξανά και ξανά με την επαναλαμβανόμενη μνεία στο παρελθόν το επαναφέρουν και το επικαιροποιούν. Κάτι τέτοιο διαφαίνεται στο μυθιστόρημα του Μ. Μοδινού και συγκεκριμένα στον μονόλογο του Ανδρέα προς τον φανταστικό ανώνυμο συνταξιδιώτη του: *ο χρόνος είναι φουσαρμόνικα, φίλε μου, η ελαστικότητά του άπειρη. Η αντοχή του παρόντος στις επιθέσεις του παρελθόντος απεριόριστη.* (ΤΕΣ, σ. 32). *Μολονότι το παρελθόν δεν υπάρχει παρά μόνο ως απουσία* (ΤΕΣ, σ. 47), η μνήμη συνεχώς σχηματίζει

⁵⁸ Μπούσχοτεν, 2016: 75.

⁵⁹ Σταυρίδης, 2006: 13.

και επηρεάζει την έκβαση του παρόντος, συνδέοντας το παρελθόν με το παρόν με στόχο να δημιουργήσει το μέλλον. Η συλλογική μνήμη αντιμετωπίζει το βίωμα της διάρκειας και της παρουσίας, του παρελθόντος και του παρόντος και, με αυτόν τον τρόπο, κάθε κοινωνία έχει διάρκεια αλλάζοντας μέσα στον χρόνο⁶⁰. Το παρόν την ενεργοποιεί, την καθορίζει, τη συγκρατεί, την αναδομεί και την ανακαλεί. Η μνήμη συχνά εμφανίζει στο παρόν έναν παρελθόντα χρόνο που εισβάλλει στο τοπίο και ενεργοποιεί ή μεταβάλλει συναισθήματα. Με αυτόν τον τρόπο, οι εκφραστικές συμπεριφορές εκφράζουν το παρελθόν νοηματοδοτώντας το με σκοπό να μετατραπεί σε δρώμενο⁶¹. Σε περιόδους κρίσης είναι εμφανείς και διακριτές οι αστάθειες, οι αντιπαραθέσεις, οι αναμείξεις και οι ρυθμοί της συλλογικής μνήμης. Στο μυθιστόρημα *Η άκρα ταπείνωση*, οι δυο ηλικιωμένες γυναίκες ταυτίζουν στον νου τους τα γεγονότα της 12ης Φεβρουαρίου 2012 με τις ηρωικές διαδηλώσεις της νεότητάς τους. Γνωρίζουν πολύ καλά ότι είναι νόμιμο και δημοκρατικό δικαίωμα του πολίτη να διαμαρτύρεται και να διαδηλώνει, όπως είχαν πράξει και οι ίδιες παλιότερα⁶².

Αν σε έναν χώρο συνέβη κάτι ασυνήθιστο ή μια ομάδα αφηγείται κάτι ξεχωριστό σε σχέση με αυτόν, τότε μπορεί να θεωρηθεί τόπος μνήμης της συγκεκριμένης ομάδας. Ο Keith Basso παρουσιάζει αυτούς τους τόπους σαν «μνημονικά άγκιστρα» όπου οι λαοί κρεμούν «τα ηθικά διδάγματα της ιστορίας τους»⁶³.

Η αξίωση της συλλογικής μνήμης να ιδρύει χώρους, να παγιώνει δηλαδή χωρικές συσχετίσεις, μεσολαβείται από την ανάδειξη της κοινωνικής σημασίας του ίχνους. Κοινωνίες και κοινωνικές ομάδες ορίζουν αναγνωρίσιμες τοποθεσίες στις οποίες ίχνη του παρελθόντος αποτελούν το υλικό έρεισμα συλλογικών αναμνήσεων. Το ίχνος αναγνωρίζεται ως προερχόμενο από το παρελθόν, ως αποτέλεσμα άρα τεκμήριο της ύπαρξης του παρελθόντος⁶⁴.

Η σχέση της συλλογικής μνήμης με τον τόπο δεν συνεχίζεται αμετάβλητη στον χρόνο αλλά επαληθεύεται επανειλημμένως με πράξεις και λόγια.

⁶⁰ Σταυρίδης, 2006: 14.

⁶¹ Σταυρίδης, 2006: 18.

⁶² Βλ. Κατσουλάρη, <https://www.bookpress.gr/sinenteuxeis/sinomilies/synomilontas-me-ti-rea-galanaki>.

⁶³ Στο Harvey, 1996: 305.

⁶⁴ Σταυρίδης, 2006: 27.

Η τάση της μετανεωτερικότητας είναι κατακτητική με την έννοια της κυρίευσης, του ελέγχου του χώρου και της αστραπιαίας επικοινωνίας. Σύμφωνα με τον David Harvey, «ο χώρος συρρικνώνεται σε ένα πλανητικό χωριό και ο χρόνος συντομεύεται στο σημείο που να μην υπάρχει παρά μόνο παρόν»⁶⁵. Η σύγχρονη κοινωνία του εφήμερου, της αύξησης του όγκου των πληροφοριών, των ραγδαίων τεχνολογικών εξελίξεων βασίζεται στο βραχυχρόνιο και το παροδικό. Το στιγμιαίο, όντας ανεξάρτητο, γίνεται αντιληπτό μόνο στο παρόν χωρίς σύνδεση με το παρελθόν και το μέλλον. Επιπλέον, το συνοπτικό γίνεται αντιληπτό συγχρονικά και όχι διαχρονικά πλέον. Η αναπόληση των ανέμελων φοιτητικών χρόνων του αφηγητή στο μυθιστόρημα *Τελευταία έξοδος Στυμφαλία: Τι ωραία – μα πώς μπορούσαμε τότε να είμαστε τόσο αγνοί; Δεν ήμαστε απλώς νέοι, νέα ήταν η κοινωνία κι ακόμη νεότερη η συγκυρία. Το μέλλον ήταν απτό, άρα η Ιστορία είχε νόημα* (ΤΕΣ, σ. 160) έρχεται στη μνήμη επειδή τότε όλα ήταν σαφή, όμως δεν συμβαδίζει πλέον με τη νοοτροπία της σημερινής περιόδου της οικονομικής κρίσης.

Μέσα από υλικά και άυλα θραύσματα, όπως τονίζει και η Smriti Srinivas⁶⁶, ο αστικός χώρος διατηρεί έναν διάυλο επικοινωνίας με το παρελθόν που ενεργοποιεί τόσο την ατομική όσο και τη συλλογική μνήμη. Στην *Άκρα ταπείνωση*, η Τειρεσία και η Νύμφη, καθοδηγούμενες από τον άστεγο προς άγνωστο προορισμό, παρατηρούν:

[...] τα [...] νεοκλασικά, τα εκλεκτικιστικά, τα πρώτα μοντερνιστικά κτήρια της Αθήνας, κοντά στις λίγες όρθιες κολόνες και τους πεσμένους καταγής μαρμάρινους σπονδύλους άλλων, δίπλα στα παλιά τζαμιά και τα βυζαντινά εκκλησάκια της. Απομεινάρια άλλων εποχών κι άλλων ανθρώπων, που καταργούσαν το συμπαγές τείχος των πολυκατοικιών και των διαμερισμάτων, για να δωρίσουν στη σημερινή πρωτεύουσα μian ανάσα χρόνου, μian ανάσα περισυλλογής, μian ανάσα αισθημάτων. (ΑΤ, σ. 197-198)

Η Αθήνα εμφανίζεται, συνεπώς, ως ένα μωσαϊκό τόπων και δράσεων στη ροή του χρόνου και κάθε στοιχείο της εξαρτάται από κάποιο άλλο που συνολικά δημιουργούν την ιστορία της⁶⁷. Όπως διαπιστώνει ο Aldo Rossi, «στην πόλη υπάρχει ένα πριν και ένα μετά»⁶⁸, όπου αντικατοπτρίζονται πώς οι άνθρωποι που έζησαν και

⁶⁵ Harvey, 2009: 240.

⁶⁶ Srinivas, 2001: xxvi.

⁶⁷ Βλ. Σταυρίδης, 2006: 108.

⁶⁸ Rossi, 1995: 71.

έδρασαν στο παρελθόν άφησαν το στίγμα τους και σε κατοπινούς χρόνους. Η μνήμη συνιστά τμήμα της ιστορίας της πόλης διότι το άστν βιώνεται και αναβιώνει μέσα από τις διάφορες διαδρομές της μνήμης. Συνεπώς, η μνήμη αναδεικνύεται σε εργαλείο πλοήγησης στον χώρο και ο χώρος μετατρέπεται σε όχημα της μνήμης. Η μνήμη αναζητά και εξηγεί ίχνη με σκοπό να κατανοηθεί καλύτερα το παρελθόν. Η εικόνα της πόλης, όμως, ποτέ δεν είναι ακριβώς η ίδια. Η πόλη ως ζωντανός οργανισμός έχει ψυχή⁶⁹: «Στον ιστό της ανυφάντρας Αθηνάς, δηλαδή στην απέθαντη ψυχή της πόλης» (ΑΤ, σ. 92) και βρίσκεται σε συνεχή κίνηση. Το αστικό περιβάλλον μεταβάλλεται, ανανεώνεται και το άτομο χρειάζεται να είναι ευπροσάρμοστο και ευέλικτο λόγω των μεταβαλλόμενων κοινωνικών απαιτήσεων.

Ο κατεστραμμένος οικονομικά πλέον Ανδρέας στο μυθιστόρημα *Τελευταία έξοδος Στυμφαλία*, αναστοχάζεται την Ελλάδα πριν από την οικονομική κρίση ως ένα κράτος με ευημερία από το οποίο και ο ίδιος ως μηχανικός σε ξένη εταιρεία απέκτησε οικονομική άνεση. Εκείνη την περίοδο η ανοικοδόμηση ανθούσε και οι αναθέσεις δημόσιων έργων αυξήθηκαν ραγδαία.

Η Ελλάδα εξήγε τεχνικούς και τεχνογνωσία τα χρόνια εκείνα – για σκέψου, σαν προϊστορία ακούγεται. Η Ελλάδα, με την αφθονία των μηχανικών της, αποφοίτων από το άλλοτε αξιοπρεπές ΕΜΠ, ξήλωνε επιμελώς το παρελθόν, γέμιζε πολυκατοικίες, τσιμέντωνε ακτές, αποστράγγιζε υγροτόπους που ακόμη τότε ονομάζονταν έλη, έφτιαχνε τα θαυμάσια εκείνα Ξενία που για άγνωστους λόγους εγκαταλείφθηκαν στην τύχη τους, κατασκεύαζε με δυο λόγια παντοειδή δημόσια έργα. (ΤΕΣ, σ. 97)

Ο Ανδρέας στα χρόνια του εκσυγχρονισμού έπαιρνε μέρος σε συνέδρια μελετώντας και αναλύοντας αναπτυξιακά προγράμματα και μελέτες για την εκ νέου χρήση ιστορικών κτηρίων:

η ανακαίνιση, με κοινοτικούς πόρους, του κτιρίου του Αιγυπτιώτη εμπόρου στην Κηφισιά – που στέγασε κάποτε και το Φρουραρχείο των Κατοχικών Δυνάμεων – είχε όντως στοιχίσει πολλά, αλλά άξιζε τον κόπο σε μια πόλη όπου δεν έχουν απομείνει και πολλά από την πολυθρόλητη ιστορική μνήμη.

(ΤΕΣ, σ. 146)

⁶⁹ Simmel, 2009: 7-11.

Σε περίοδο οικονομικής ύφεσης, προκύπτει δυσκολία συνοχής μεταξύ παρελθόντος και παρόντος. Σε κάθε κρίση αναδιαρθρώνονται και αναδιαμορφώνονται εμπειρίες και μνήμες με αποτέλεσμα από το παρελθόν να απομένουν μόνο θραύσματα. Ωστόσο, η συλλογική μνήμη κάθε πόλης αποτελεί μέρος της ταυτότητάς της δίχως την οποία η πόλη παραμένει μετέωρη. Αυτό γίνεται εμφανές στο μυθιστόρημα *Τελευταία έξοδος Στυμφαλία* όταν ο αφηγητής παρατηρεί την έξοδο προς Μέγαρα και θυμάται ιστορικά στοιχεία: *τον εποικισμό της Προποντίδας από τους αρχαίους Μεγαρείς, την ίδρυση της μετέπειτα βασιλεύουσας, τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, και πάει λέγοντας. Να λοιπόν που ξέρω ένα σωρό πράγματα για τα Μέγαρα και τους Δωριείς κατοίκους τους.* (ΤΕΣ, σ. 70). Παράλληλα, αναστοχάζεται την πορεία της χώρας προς την οικονομική κρίση, βλέπει να διαψεύδονται οι προσδοκίες του και διαπιστώνει πως πίστεψε στην πρόοδο και την τεχνολογική εξέλιξη με την ελπίδα ενός καλύτερου μέλλοντος.

Πίστεψα με άλλα λόγια ότι, παρά τις ρήξεις και τις ασυνέχειες της Ιστορίας, κάπου στο επέκεινα οφείλει να υπάρχει εγγεγραμμένος ένας μαθηματικός τύπος, ένα γράφημα, μια καμπύλη που θα απεικονίζει με αδιαμφισβήτητο τρόπο τη βελτίωση της κατάστασης του ανθρώπου πάνω στη Γη. Ότι κάποια αντίστοιχα (και παράλληλα) γραφήματα θα απεικονίζουν τη μείωση της ανισότητας, της βίας και κυρίως της φρίκης. (ΤΕΣ, σ. 27)

Στην *Άκρα ταπείνωση*, η Τειρεσία, προσμένοντας την έξοδό της στη *γνωστή-άγνωστη Αθήνα*, κάνει ένα σύντομο και νοερό ταξίδι στο παρελθόν, αναπολεί νοσταλγικά τους περιπάτους με τον αρχαιολόγο πατέρα της, ο οποίος την ξεναγούσε στα μουσεία και στους αρχαιολογικούς χώρους της αλλοτινής Αθήνας. Η εξοικείωσή της με τέτοιους τόπους της επιτρέπει

να καταλαβαίνει όχι μόνο την ορατή ή τη συναισθηματική αξία των θραυσμάτων μιας ζωής που έχει διαβεί, αλλά να απλώνει το χεράκι προς εκείνη τη λεπτή μεταξωτή κλωστή που δένει αυτά τα θραύσματα με τους ζωντανούς ανθρώπους (ΑΤ, σ. 75).

Μέσα από τόπους και χώρους που αφορούν το παρελθόν, ξυπνούν μνήμες ανθρώπων.

Κάθε τόπος κατανοείται στο πλαίσιο που σχετίζεται με άλλους τόπους και όχι

σαν μια απομονωμένη και προσδιορισμένη ενότητα⁷⁰. Η παρουσία του νέου, του μοντέρνου δημιουργεί μια αντίφαση που τείνει να εκτοπίσει το παλιό που αντέχει και διατηρείται. Ωστόσο, το παρελθόν και το παρόν συναντώνται στον ίδιο χώρο εφόσον ανιχνεύονται μέσα στο παλιό τμήματα του καινούριου και αντιστρόφως. Συνεπώς, υπάρχει μια αμφίδρομη σχέση ανάμεσά τους. Η Τειρεσία στο μυθιστόρημα της Ρ. Γαλανάκη αντιλαμβάνεται πως η υλική υπόσταση της πόλης, οι αρχιτεκτονικές αξίες και τα σύμβολα άλλοτε παραμένουν αναλλοίωτα κι άλλοτε ανασημασιοδοτούνται, καθώς συνυπάρχουν με το μοντέρνο και και το σύγχρονο στοιχείο των πολυκατοικιών.

Κι όμως, αυτό το ερείπιο είναι πολύ πιο ζωντανό από τις πολυκατοικίες γύρω του. Επιμένει να μην τις προσκυνά, όσο εκείνες θέλουν να το γονατίσουνε μπροστά τους. πρόσφατες πολυώροφες οικοδομές, αγνώστου πάντως ηλικίας και αυτές, άγνωστων αρχιτεκτόνων και άγνωστων κατοίκων. (AT, σ. 16)

Αργότερα, η Τειρεσία, ενώ βρίσκεται με τη Νύμφη στη διαδήλωση, συσχετίζει το παρελθόν με το παρόν παρατηρώντας πως υπάρχουν αντιστοιχίες αλλά και αναντιστοιχίες καθώς αλλάζουν οι εποχές και η κοινωνία:

Έναντι τίνος δαίμονα μελλοντικού εξορκιζόταν το παλιό δαιμονικό, προσπάθησε να αντισταθεί η Τειρεσία στη μέθη από τα τύμπανα αυτού του παρόντος. [...] τα πράγματα θα ξανακάνανε τον κύκλο τους, έναν καινούργιο κύκλο, που μπορεί να μην ξέπεφτε στην κοινοτοπία μιας επανάληψης, αλλά θα δημιουργούσε το δικό του σύμπαν με τα καινούργια υπέρ και κατά, κρατώντας μερικές αναλογίες με τα παλιά, κυρίως όμως ερμηνεύοντας το παρελθόν μέσα από το δικό του πρίσμα. Δεν είχε τέλος αυτή η αλληλουχία, τίποτε δεν αφήνει τον χώρο του κενό, εκτός από τον θάνατο ίσως. (AT, σ. 90)

Μέσα από τις σκέψεις της δημιουργείται μια βιωματική σύζευξη εικόνων του παρόντος με μνήμες του παρελθόντος και ξετυλίγεται το κουβάρι των αναμνήσεων, των εμπειριών για να ενωθεί με το μέλλον⁷¹. Κατά τον Paul Ricœur (1990), το παρελθόν μεταβάλλεται στο παρόν, «πλέκεται» με το μέλλον διότι κάθε ενέργεια και δράση του παρόντος έχει προθετικότητα που εδράζεται στην παροντική προσέγγιση

⁷⁰ Μπούσχοτεν, 2016: 75.

⁷¹ Καψανάκη, 2006: 18.

του μέλλοντος. Η μνήμη, ως σημαντικός αρωγός στη διατήρηση του παρελθόντος, αλληλεπιδρά με την Αθήνα της κρίσης. Έτσι, παρά τις αλλαγές και τις μεταβολές που συμβαίνουν στον αστικό ιστό, η συλλογική μνήμη συνδιαμορφώνει με τον τρόπο της την αστική συνθήκη.

2.2 Μνημεία και αναμνήσεις

Ορόσημο του αστικού ιστού, το μνημείο συνδέεται συνήθως με ένα πρόσωπο ή ένα γεγονός που έχει σημαίνουσα θέση στην ιστορική πορεία της πόλης⁷². Συχνά, στην παγκόσμια βιβλιογραφία για την περιγραφή του μνημείου αξιοποιούνται οι όροι *monument* (μνημείο), *memory space* (τόπος μνήμης) και *memorial* (αναθηματικό μνημείο)⁷³. Ωστόσο, «μνημεία δεν είναι μόνο τα κτίσματα που από την ίδια τους την κατασκευή έχουν μνημειακό χαρακτήρα ή μνημειώδες ύφος. Μνημείο μπορεί να είναι κάθε τι που μπορεί να δώσει μια πληροφορία για το παρελθόν μας.»⁷⁴. Ως μνημεία χαρακτηρίζονται τα κτήρια, οι πλατείες, οι ναοί, οτιδήποτε έχει πολιτισμική αξία επιβεβαιώνοντας τον χώρο και τον χρόνο της πόλης. Ο Rossi επισημαίνει ότι «στην πραγματικότητα όταν μιλάμε για μνημείο, μπορούμε κάλλιστα να εννοούμε και ένα δρόμο, μια περιοχή, ένα χωριό»⁷⁵. Τα μνημεία γίνονται ο δέκτης και ο πομπός σημασιών λειτουργώντας ως εργαλεία της μνήμης και ερμηνεύονται από την κάθε γενιά, διότι κληροδοτούνται από το παρελθόν στο εκάστοτε παρόν. Προκύπτει, ουσιαστικά, μια συνεχής διασύνδεση ξεχωριστής σημασίας ανάμεσα στο παρελθόν και στο παρόν. Κατά τον Ricœur, «οι τόποι μνήμης [...] προσφέρουν διαδοχικά ένα στήριγμα στη μνήμη που γίνεται ελλιπής, έναν αγώνα στην πάλη κατά της λήθης, ακόμα και μια σιωπηλή υποκατάσταση της νεκρής μνήμης»⁷⁶. Κάθε γενιά τα ερμηνεύει με τον τρόπο της, σύμφωνα με τον τρόπο που η ίδια τοποθετείται έναντι του παρελθόντος.

Ο αφηγητής στο μυθιστόρημα *Τελευταία έξοδος Στυμφαλία* διασχίζοντας τον αυτοκινητόδρομο αναφέρει ονόματα εξόδων και περιοχών όπως το Θριάσιο, η Μαγούλα, η Πάχη, το Μεγάλο Πεύκο, η Αιξωνή από τα οποία παλαιότερα έχει

⁷² Τζουνίδου, 2017: 55.

⁷³ Σίσκα, 2015: 9.

⁷⁴ Ζήβας, 1997: 35. Ένα μνημείο μπορεί να συμβολίζει μια πόλη με τρόπο μοναδικό. Ο Raymond Ledrut στο βιβλίο του *Les images de la ville* (1973) ονομάζει αυτή τη λειτουργία εμβληματική.

⁷⁵ Rossi, 1995: 177.

⁷⁶ Ricœur, 2013: 677.

περάσει ή του θυμίζουν γεγονότα άλλοτε προσωπικά και άλλοτε ιστορικά. Η πόλη με όλα τα στοιχεία που εμπεριέχει, ενισχύει την ολοκλήρωση ιστορίας και μνήμης⁷⁷. Ο Ανδρέας, αφορμώμενος από τις πινακίδες του αυτοκινητόδρομου, κάνει εκτενή αναφορά σε παρελθοντικά γεγονότα που είχε ζήσει στο Μεγάλο Πεύκο. Παρ' όλα αυτά, αναφέρει: *πάντα φοβόμουν να επανεπισκεφθώ το παρελθόν, μήπως και το βρω αλλαγμένο* (ΤΕΣ, σ. 142).

Στην *Άκρα ταπείνωση*, η Τειρεσία και η Νύμφη παρατηρούν τη διαφορά της πρωτεύουσας με το πέρασμα του χρόνου καθώς βαδίζουν μέσα σε μια ομάδα άγνωστων διαδηλωτών. Τα άλλοτε όλο ζωή θέατρα, οι κινηματογράφοι, τα ακριβά εστιατόρια, τα υπουργεία σήμερα είναι κλειστά, ερημωμένα, παρέχοντας προσωρινά στέγη σε άστεγους. Η Αθήνα εμφανίζεται ως παλίμψηστο, όπου το ένα στρώμα του πολιτισμού εγγράφεται στον ίδιο χώρο που υπήρχε άλλο προγενέστερο, σαν ένα κολλάζ με ετερόκλητα χωρικά στοιχεία. Η ιστορική συνέχεια παγιώνεται και θεσπίζεται μέσω των μνημείων. Τα μνημεία ως αιώνια σύμβολα και η πόλη ως φορέας και τόπος μνήμης συμβάλλουν στη δημιουργία της συλλογικής μνήμης και στην «καταγραφή» της ιστορίας της κάθε κοινωνίας.

Καθένας μπορεί να ερμηνεύσει έναν μνημειακό τόπο με διαφορετικό τρόπο, ανάλογα με τη βιωμένη εμπειρία του, αποδίδοντας πολλαπλές σημασίες στον χώρο. Ουσιαστικά, η σχέση μνήμης και χώρου αρθρώνεται από την εμπειρία, από τα βιώματα. Παρά το γεγονός αυτό, το μνημείο αποκτά συμβολική χροιά αποτελώντας αναπαράσταση, υπενθύμιση αυτού που δεν υπάρχει πια εκεί⁷⁸. Όπως προκύπτει από την κατηγοριοποίηση της Σίσκα και τη μελέτη των τριών μυθιστορημάτων, τα μνημεία ομαδοποιούνται σύμφωνα με τον χώρο και τη μορφολογία τους: το μνημείο-γλυπτό, το μνημείο-κτήριο, το μνημείο-δημόσιος χώρος⁷⁹. Τα πρώτα μνημεία των αρχαίων πόλεων ήταν τα αγάλματα ή και οι προτομές αρχηγών. Η ισχύς, η κυριαρχία και η υπεροχή υποδηλώνονταν και αντικατοπτρίζονταν από την παρουσία του ομοιώματος του αποθανόντος πολιτικού ή αυτοκράτορα. Η παρουσία του μνημείου-γλυπτού σε δημόσιο χώρο φανέρωνε την εκτίμηση, τον σεβασμό και τη διατήρηση της εξουσίας από τους κατοίκους. Ο μνημειακός τόπος που υποδηλώνει το μνημείο-γλυπτό σχετίζεται πολύ συχνά με πλατείες, με συνηθέστερο ενδεικτικό παράδειγμα το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη. Ένα τέτοιο γλυπτό υπάρχει σε κάθε πόλη η οποία έχει λάβει

⁷⁷ Κατά τον Le Goff, κάθε αποδεικτικό στοιχείο, κάθε πειστήριο συνιστά μνημείο. Βλ. σχετικά Le Goff, 1998: 249.

⁷⁸ Τζουνίδου, 2017: 88.

⁷⁹ Σίσκα, 2015: 10.

μέρος σε συρράξεις και πολέμους. Το μνημείο αυτό είναι τοποθετημένο σε κύρια σημεία των πόλεων, αποτελεί σύμβολο και θυμίζει γεγονότα, υπαγορεύοντας κατά κάποιο τρόπο τη στάση των πολιτών⁸⁰. Η Τειρεσία, ενώ βρισκόταν στο κάτω μέρος της πλατείας Συντάγματος ανάμεσα στους διαδηλωτές, θυμήθηκε πως υπάρχει στο επάνω μέρος της το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, έξω από τη Βουλή των Ελλήνων:

Θυμόςουν όμως ότι πάνω από το μνημείο για τον άγνωστο νεκρό στρατιώτη όλων των πολέμων, μνημείο που η κατασκευή του υπήρξε κάποτε η αποφασιστική αιτία για να χωριστεί οριστικά και αμετάκλητα η πλατεία σε δυο επίπεδα, εκεί δέσποζε το ανάκτορο που άρμοζε σε κάθε τραγωδία. (AT, σ. 97)

Στη συνέχεια του μυθιστορήματος γίνεται αναφορά στο μνημείο του εικοσιτριάχρονου φοιτητή Σωτήρη Πέτρουλα, ο οποίος στις 21 Ιουλίου 1965, κατά τη διάρκεια φοιτητικής διαδήλωσης, δολοφονήθηκε από την αστυνομία και η κηδεία του μετατράπηκε σε μία από τις πιο μαζικές διαδηλώσεις εκείνης της εποχής.

[...] στο μπρούντζινο ανάγλυφο με τη μορφή του νεαρού νεκρού των Ιουλιανών, ακριβώς στο σημείο που είχε σκοτωθεί από την αστυνομία σε διαδήλωση, πάνε πενήντα χρόνια. Είχε σκοτωθεί εκεί, μπροστά στο ακριβό μα κλειστό σήμερα πια κεντρικό ξενοδοχείο. Το ανάγλυφο, με τη μορφή του στο μπόι ανθρώπου, είχε τοποθετηθεί πάνω στην ακριανή από τις τετράγωνες κολόνες της στοάς, έξω από το ξενοδοχείο. (AT, σ. 147)⁸¹

Ο όρος μνημεία-κτήρια αναφέρεται σε κτήρια σχεδιασμένα να αποτελέσουν μνημεία, λόγου χάρη βιβλιοθήκες, μουσεία, ακόμη και δημόσια κτήρια. Σημαντικοί λόγοι για τον χαρακτηρισμό τους ως μνημείων είναι οι ιστορικές περιόδους που οικοδομήθηκαν, η αρχιτεκτονική τους, ο πολιτιστικός πλούτος που φιλοξενούν, η θέση τους μέσα στην πόλη. Αξιοσημείωτο είναι πως το ίδιο το κτήριο επηρεάζει τον αστικό χώρο στον οποίο βρίσκεται. Τα μνημεία που είναι φορείς συμβολικών και πολιτικών αξιών επιφορτίζονται με απότομες αλλαγές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστά το

⁸⁰ Σίσκα, 2015: 10.

⁸¹ Βλ. επίσης *Στεκόντουσαν μπροστά στην τελευταία κολόνα από τη στοά της πρόσοψής του, αγγίζοντας σχεδόν την μπρούτζινη ανάγλυφη στήλη με τη μορφή του φοιτητή Σωτήρη Πέτρουλα, του σκοτωμένου ακριβώς εκεί το '65, από την αστυνομία φυσικά.* (AT, σ. 178).

Πολυτεχνείο και η κεφαλή που βρίσκεται στον προαύλιο χώρο. Το κτήριο αποτέλεσε χώρο συγκρούσεων αντιθετικών ιδεολογικών και πολιτικών δυνάμεων. Το άγαμμα-κεφαλή έχει καθιερωθεί ως εμβληματικό μνημείο των απανταχού φοιτητών που αγωνίστηκαν απέναντι σε ολοκληρωτικά καθεστώτα και είναι το σημείο όπου φοιτητές, μαθητές, πολιτικές οργανώσεις και εκπρόσωποι κομμάτων αφήνουν στεφάνια ή ένα λουλούδι. Κάθε χρόνο η επέτειος του Πολυτεχνείου ξυπνά μνήμες σε όσους βίωσαν εκείνα τα γεγονότα ή βιώνουν παρόμοια στο παρόν –στα χρόνια της κρίσης. Πολλοί άνθρωποι στη σημερινή εποχή της οικονομικής κρίσης συγκρίνουν και εξισώνουν δυο διαφορετικές εποχές, *της δικτατορίας και της κρίσης*. Ο Ορέστης, γιος της Νύμφης στο μυθιστόρημα της Ρ. Γαλανάκη, από μικρός θυμάται τους γονείς του πολλές φορές να εξιστορούν όσα είχαν συμβεί εκείνη τη νύχτα και τονίζει πως η ταύτιση είναι λάθος διότι είναι *δυο ανόμοιες χρονικά και ιστορικά στιγμές*. (AT, σ. 66).

Και όχι μόνον επειδή η Ιστορία δεν επαναλαμβάνεται, παρά τους κύκλους που απο δδο με στην κίνησή της προ σαθώντας να τη φέρουμε στα μέτρα του μυαλού μας. [...] Φταίνε πολλά μαζί, όπως αντίστοιχα πολλά μαζί είναι κι εκείνα που δεν έφταιξαν καθόλου για την καταστροφή της χώρας απ' αυτή την κρίση [...] οι συνδυασμοί και οι ισορροπίες είναι το κρίσιμο σημείο. [...] καμιά γενιά δεν εξαντλείται σε ένα μόνο πρόσωπο, σε ένα μόνο κόμμα, σε ένα μόνο γεγονός. [...] είναι πολλοί, και εξαιρετικά ανόμοιοι μεταξύ τους πάντοτε οι άνθρωποι [...] ώστε να χωρέσουνε μαζί στο ίδιο τσουβάλι. [...] Ο κάθε λογής ολοκληρωτισμός [...] αρέσκεται σε τέτοιου τύπου γενικεύσεις, απαξιώνοντας ανθρώπους εν ονόματι του αίματος, της θρησκείας, του φύλου, δηλαδή μιας καθαρότητας ανύπαρκτης. [...] Γι' αυτό κάθε γενιά [...] τους δικούς της μετρημένους νικητές, αμέτρητους ωστόσο τους δικούς της νικημένους.

(AT, σ. 65-66)

Η μνήμη του Πολυτεχνείου επανέρχεται όταν ο πατριάρχης, διασχίζοντας την *ξεχαρβαλωμένη πόλη* (AT, σ. 122), αναγκάζεται να πάει πεζός στον ξενώνα:

Δάκρυα στα μάτια από τα δακρυγόνα που είχαν απλωθεί παντού στην πόλη, βήξιμο παρά το υγρό μαντίλι του πάνω απ' τη μύτη και το στόμα, καταστάσεις που τον οδηγούσαν κατευθείαν στα παλιά, επί Πολυτεχνείου. Τότε που είχε βγει στους δρόμους μαζί με τους εξεγερμένους [...] (AT, σ. 123)

Το Πολυτεχνείο συνιστά ένα κοινωνικά συμβολικό κτήριο της Αθήνας για όποιον έχει έντονη κοινωνική συνείδηση.

Μνημείο-κτήριο αποτελεί και η Βουλή των Ελλήνων με ανακτορικές καταβολές το οποίο η Τειρεσία παρομοιάζει με *ένα κυβερνημένο και ταυτόχρονα ακυβέρνητο καράβι, εκπέμποντας την αγωνία ενός πλοίου που κινδυνεύει ακριβώς την ώρα που, νομοθετώντας, διακινδύνευε κατ' άλλους τη σωτηρία, κατ' άλλους την καταστροφή της χώρας.* (ΑΤ, σ. 99). Ως εκ τούτου, πιστεύει πως οι λόγοι εξαθλίωσης της χώρας βρίσκονται ριζωμένες στην κακή διαχείριση και τη διαφθορά.

Στο μυθιστόρημα *Τελευταία έξοδος Στυμφαλία*, ο Ανδρέας στα χρόνια πριν από την κρίση είχε συμβάλει ως μηχανικός στην ανακαίνιση της Βίλας Καζούλη. Αποτελεί μνημείο-κτήριο με στοιχεία νεοκλασικισμού και αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής. Αρχικά είχε χτιστεί ως εξοχική κατοικία, στη συνέχεια διετέλεσε φρουραρχείο των Γερμανών και του ΕΑΜ. Σήμερα στεγάζει το "Εθνικό Κέντρο Περιβάλλοντος και Αειφόρου Ανάπτυξης".

Ο όρος μνημείο-δημόσιος χώρος σχετίζεται με τόπους στους οποίους εκτυλίχθηκε ένα σπουδαίο γεγονός. Με σκοπό να ανακαλείται στη μνήμη η ιστορία κάθε τόπου, τμήματα της πόλης στα οποία συνέβησαν ιστορικά γεγονότα μεταμορφώνονται σε μνημειακά. Ο δημόσιος χώρος ως μνημείο προβάλλει την ιστορία στην καθημερινή ζωή της πόλης και ενεργοποιεί τη συλλογική μνήμη⁸². Παράλληλα με όσα έχουν ήδη αναφερθεί για τη λειτουργία της πλατείας Συντάγματος ως κόμβου και κατωφλιού, προστίθεται και αυτή του μνημείου-δημόσιου χώρου.

Στον αστικό ιστό εντάσσονται τόποι μνήμης (*lieux de memoire*)⁸³ όπως μουσεία, αρχεία, νεκροταφεία, φεστιβάλ, επέτειοι, μνημεία. Σύμφωνα με τον Γάλλο ιστορικό Pierre Nora, αυτοί οι τόποι συνιστούν ορόσημα της συλλογικής μνήμης. Η αστική μνήμη μεταβάλλεται και επαναπροσδιορίζεται από τα άτομα διαμέσου της καθημερινής χρήσης του χώρου και του χρόνου, της δραστηριότητας, της αντίληψης και της μνήμης. Ο εμπλουτισμός της επιτυγχάνεται με τον συνδυασμό της διαρκούς νοσηματοδότησης των χώρων και των καθημερινών δράσεων συνθέτοντας την εμπειρία του άστεως⁸⁴.

Η μνήμη του βιωμένου χώρου σχετίζεται άμεσα με την καθημερινή ζωή, τα υποκείμενα και τις κινήσεις τους στον χώρο. Ο βιωμένος χώρος συνιστά μια

⁸² Rossi, 1995: 20.

⁸³ Nora, 1989: 7-24.

⁸⁴ Σταυρίδης, 2006: 111.

παράλληλη σχέση του χώρου και της ζωής και με αυτόν τον τρόπο γίνεται αντιληπτή η μνήμη ως διαδικασία που συμπεριλαμβάνεται στον ανθρώπινο βίο. Οι καθορισμένες αναπαραστάσεις του χώρου, σύμφωνα με τον Halbwachs στη μελέτη του *Les cadres sociaux de la mémoire* (1952), συνιστούν το χωρικό πεδίο της μνήμης αποτελώντας φορέα των αναμνήσεων.

Οι τόποι στους οποίους γίνεται αναφορά και στα τρία μυθιστορήματα δεν είναι κατ' ανάγκην ορόσημα ή αξιοθέατα. Απεναντίας, είναι καθημερινοί και συνηθισμένοι: δρόμοι, πλατείες, κτήρια, με άλλα λόγια μέρη που διαμορφώνουν την εικόνα και την ιστορία του άστεως. Μέσα από την ανάγνωση των τριών μετανεωτερικών μυθιστορημάτων αναδεικνύεται η Αθήνα του 20ού και των αρχών του 21ου αιώνα από τις χωρικές εμπειρίες των συγγραφέων οι οποίες διασώζονται στη μνήμη τους. Στο έργο του Μ. Μοδινού, η αφήγηση ξεκινά νύχτα με κακοκαιρία σε μια τελευταία απόπειρα του Ανδρέα –ο οποίος βρίσκεται σε πλήρη απόγνωση και αποξένωση από το περιβάλλον του– να κάνει το ταξίδι ως την Κακιά Σκάλα, αποχαιρετώντας την κατεστραμμένη ανοίκεια Αθήνα που εδώ και καιρό είναι ένα άδειο κέλυφος (ΤΕΣ, σ. 11) καθώς τα εγκαταλειμμένα κτίρια της εποχής του Μπάμπη Βωβού εξέπεμπαν τη μοχθηρή γυάλινη υποπράσινη λάμψη τους. (ΤΕΣ, σ. 12). Ανασύροντας αναμνήσεις από τα θραύσματα της προσωπικής του πορείας όμοια με εκείνα της ισοπεδωμένης οικονομικά χώρας και της προ Καταστροφής ελληνικής πορείας *Α! Τα ωραία χρόνια*. (ΤΕΣ, σ. 12) κατέληξε στο συμπέρασμα ότι

το παρελθόν δεν χρησιμεύει σε τίποτα. Κι αυτό, πρώτον, γιατί κανείς, σ' αυτό τον τόπο τουλάχιστον, δεν διδάχτηκε ποτέ απ' αυτό. Και δεύτερον, γιατί το μέλλον – κι αυτό έχει γενική ισχύ – απέχει πολύ από το να είναι γραμμική προβολή του παρόντος. (ΤΕΣ, σ. 21)

Ο Θ. Χειμωνάς περιγράφει την Αθήνα της κρίσης και της παρακμής μέσα από την ογκώδη διαδήλωση της πλατείας Συντάγματος και τα επεισόδια που επακολούθησαν, γεγονότα τα οποία δεν αγγίζουν την ερωτευμένη Κατερίνα: «Έξω γίνεται χαμός». «Ας γίνεται» είπε ήρεμα η Κατερίνα. «Εγώ θα πάω αλλού». «Δεν υπάρχει “αλλού”. Παντού γίνονται επεισόδια». (ΖΤΜ, σ. 61), «Θα γίνει εμφύλιος [...] Αλλά εμάς δε μας νοιάζει.» [...] Έξω, λίγο πιο πέρα, χαλούσε ο κόσμος. (ΖΤΜ, σ. 79-80).

Στο μυθιστόρημα της Ρ. Γαλανάκη οι δυο ηρωίδες αποπροσανατολισμένες, αδέξιες να κολλήσουν ξανά τα κομμάτια της μνήμης τους, αναπολούν την παλιά

Αθήνα επειδή έξω δεν έβγαιναν συχνά, και ποτέ μόνες τους. Αυτό απαγορευόταν. Είχαν πλέον συνηθίσει στην κλειστή ζωή, σε σημείο που είχαν αρχίσει, λόγω τηλεόρασης κυρίως, να φαντάζονται έναν περίπατο στους δρόμους της Αθήνας (AT, σ. 29). Επιπλέον, συζητούν για την παλιά και τη σημερινή Αθήνα μέσα από θραύσματα μνήμης: «[...] Έρχονται στο νου σου εικόνες της σημερινής Αθήνας, κοντά σ' αυτές που ήδη κουβαλάς;», «Η Αθήνα είναι για μένα σήμερα αυτό που βλέπω από την τηλεόραση, τίποτε άλλο.» (AT, σ. 60-61). Η Νύμφη ζούσε με αναμνήσεις του παρελθόντος όμως

το συνειδητοποίησε ολοκάθαρα, όταν η αυταρχική συγκάτοικός της την προέτρεψε να ονειρευτεί τη «δική της Αθήνα»: η δική της η Αθήνα ήταν σήμερα η φωτογραφία του δωδεκάχρονου παιδιού της σε μian επέτειο του Πολυτεχνείου. Τα πάντα, χώροι και πρόσωπα και γεγονότα και αφηγήσεις για την πόλη, εν μέρει κι αυτό που νόμιζε «η ζωή της», όλα είχαν συνοπιστεί στη φωτογραφία του κομοδίνου της. [...] Αυτή ήταν η Αθήνα της. (AT, σ. 69)

Ακροβατώντας ανάμεσα στην απώλεια της μνήμης και την αναζήτησή της μέσα στην πόλη, στρώματά της μπορεί να διαγραφούν είτε διότι η σημασία του δεν μπορεί να συμβαδίσει πια με αυτήν, είτε διότι κάποιος εξωγενής παράγοντας, κάποια φυσική καταστροφή τα διαγράφουν από την πόλη με αποτέλεσμα να δημιουργούνται απομεινάρια άλλων εποχών κι άλλων ανθρώπων (AT, σ. 197), ασυνέχειες:

τίποτε δεν έβλεπες, επειδή τίποτε δεν ήθελες να δεις από μian Αθήνα που είχε τυλίξει το οικείο μαρμάρινο λευκό της σε μια γάζα τέφρας. Σαν να ήταν ένα τραύμα ολόκληρη η πόλη. [...] είχες επίγνωση ότι περπατούσατε στο κέντρο της Αθήνας, κυριολεκτικά στην τεφροδόχο του ιστορικού της χρόνου. Συνειδητοποίησες εκείνη τη στιγμή ότι, ενώ η μάνικα του πανικού σου είχε κατασβήσει τις πρόσφατες γνώσεις σου για την πόλη σαν να 'ταν σπίθες ύπουλες και απειλητικές, αντίθετα δεν είχε αγγίξει τις παλιές σου γνώσεις για το παρελθόν της. Μπορούσες ακόμη να το ανακαλείς [...] (AT, σ. 197)

Η Αθήνα ως παλίμψηστο μαρτυρά μια κοινωνία η οποία δεν αρνείται αλλά επιθυμεί να διδαχθεί από το παρελθόν και την ιστορία της, να βασιστεί στο παρόν και να επαναπροσδιορίσει την ταυτότητά της, αλλά Ποιος ξέρει, μπορεί τελικά να 'χε δίκιο, η αγάπη για την ίδια την Αθήνα, όσο και για τη σημασία της Αθήνας, να είναι πιο ανθεκτική στο χρόνο από τα απομεινάρια ενός παλίμψηστου πολιτισμών. (AT, σ. 317). Η

πόλη είναι πλέγμα χωρικών και χρονικών σχέσεων, «μια πόλη που “κρύβει μέσα της άλλες πόλεις”»⁸⁵. Κάποια στρώματα έχουν παραμείνει ίδια, άλλα έχουν αποκτήσει διαφορετική σημασία, άλλα έχουν διαγραφεί κι άλλα έχουν αλλοιωθεί. Η συγκρότηση, η σύσταση και η ταυτότητα της Αθήνας ως πόλης με πολυπολιτισμικά και κοσμοπολιτικά χαρακτηριστικά οφείλεται στους πολίτες της οι οποίοι βιώνουν, δρουν και δημιουργούν τη συλλογική ταυτότητά της στην καθημερινότητά τους. Τα άτομα έχουν τη δυνατότητα να τροποποιούν και να εξελίσσουν τον χώρο της πόλης με ατομικές και συλλογικές δραστηριότητες από εποχή σε εποχή. Κατά τον A. Rossi, «η μορφή της πόλης είναι πάντα η μορφή μιας εποχής και στην πόλη συνυπάρχουν πολλές εποχές»⁸⁶. Μια διεισδυτική ανάγνωση ξεχωρίζει την επιφάνεια και το βάθος, τη σκηνή και το παρασκήνιο, το φαίνεσθαι και το είναι της αστικής καθημερινότητας.

Στην προσπάθειά τους να οικειοποιηθούν το παρόν μέσω του παρελθόντος, τα πρόσωπα των μυθιστορημάτων ενεργούν επιλέγοντας ή επισημαίνοντας, αναπολώντας ή παραβλέποντας όσα προηγήθηκαν. Γενικά, το παρελθόν έχει αντίκτυπο στο παρόν τους και παραμένει ζωντανό⁸⁷. Συνδεδεμένα με αλλοτινές εμπειρίες τους που η αστική συνθήκη της κρίσης ενεργοποιεί μέσω πάσης φύσεως μνημείων και τόπων μνήμης της παλιμψηστης πόλης, τα αφηγηματικά πρόσωπα καταφεύγουν είτε σε νοσταλγικές αναδρομές είτε σε κριτική αποστασιοποίηση από τα τεκταινόμενα της Αθήνας.

⁸⁵ Οικονόμου, 2016: 310.

⁸⁶ Rossi, 1995: 67.

⁸⁷ Το δυσοίωνα παρόν της οικονομικής κρίσης ωθεί τα άτομα στη νοσταλγία παρελθοντικών εποχών που τις ωραιοποιούν ως χαμένο παράδεισο ή αντίθετα τις απομυθοποιούν. Βλ. Tziovas, 2017: 44.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΜΟΡΦΕΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

3.1 Παρίες δέσμοι της αστικής ζωής

Στην πιο πρόσφατη ιστορία πολλών ευρωπαϊκών πόλεων παρατηρείται έντονα ταυτόχρονη αμφισημία έλξης και απώθησης, πάθους και μίσους για τη ζωή των μεγαλουπόλεων. Καθημερινά ανακύπτουν προκλήσεις, κίνητρα, ερεθίσματα, δυσκολίες, αντιξοότητες και προβλήματα. Το μέγεθος και η ετερογένεια της μεγαλούπολης υπόσχονται γοητεία, σαγήνη και ευκαιρίες για όλα τα γούστα. Από τις θεωρητικές απόψεις του Βρετανού κοινωνιολόγου Anthony Giddens και του Πολωνού κοινωνιολόγου Zygmunt Bauman διακρίνονται οι συγκλίσεις και οι αποκλίσεις τους για τη νεωτερικότητα και τη μετανεωτερικότητα. Ο Giddens δεν διαχωρίζει τη μια από την άλλη, αλλά μελετά την τελευταία ως αλληλουχία μεταβάσεων χαρακτηρίζοντάς τη «ώριμη νεωτερικότητα»⁸⁸. Επιπλέον, εισάγει την έννοια της αναστοχαστικότητας της νεωτερικότητας, εννοώντας ότι οι κοινωνικές μορφές ερευνώνται και ανανεώνονται συνεχώς με βάση την αυξανόμενη πληροφόρηση. Η γνώση αναθεωρείται διαρκώς⁸⁹ και η δυναμική της νεωτερικότητας οφείλεται στο ότι έχει διαρκώς στραμμένο το βλέμμα στο μέλλον⁹⁰.

Στηριζόμενος εν μέρει στην άποψη του Giddens, ο Bauman περιγράφει λεπτομερειακά σε αρκετές μελέτες του τη σημερινή κατάσταση ως «ρευστή νεωτερικότητα»⁹¹, ως έναν πολιτισμό απομάκρυνσης, αβεβαιότητας, λήθης και ασυνέχειας, αντιπαραβάλλοντάς τον με παλαιότερους πολιτισμούς γνώσης και αντίληψης. Ανέκαθεν, οι μετακινήσεις ατόμων ή και ομάδων αποτελούσαν σύνθητες φαινόμενο. Ωστόσο, στις μετανεωτερικές κοινωνίες έχουν προσλάβει άλλες διαστάσεις. Οι ξένοι κατοικούν και κινούνται στις πόλεις έχοντας εγγύτητα μεταξύ τους. Έννοιες όπως καταγωγή και πατρίδα υφίστανται δυναμική αναθεώρηση στη ρευστή νεωτερική

⁸⁸ Giddens, 2001: 71-72.

⁸⁹ Giddens, 2001: 56-58.

⁹⁰ Μαυρίδης, 2010: 376.

⁹¹ Ο όρος «ρευστή νεωτερικότητα» είναι συνώνυμος της μετανεωτερικότητας. Χρησιμοποιείται από τον Bauman (2005, σ. 20) για να διακρίνει το σύνολο των γρήγορων κοινωνικών και πολιτισμικών αλλαγών της τελευταίας πενήκονταετίας από την προηγούμενη περίοδο της στερεάς νεωτερικότητας (solid modernity).

εποχή. Παράλληλα, το μετανεωτερικό τοπίο της κρίσης γίνεται όλο και πιο ζοφερό.

Η Ελλάδα, ακολουθώντας τα δυτικά πρότυπα και εξαρτημένη από τις ισχυρότερες ευρωπαϊκές χώρες, οδήγησε τον πληθυσμό της που ζει στις αστικές περιοχές σε κοινωνικο-οικονομική εξαθλίωση επιλέγοντας το μοντέλο της απεριόριστης ανάπτυξης και της εμπορευματοποίησης.

Ευρώπη! Ευρώπη! Ποιος σε χρειάζεται πια; Μόλις σε κατακτήσαμε, μας έβαλες προ των υποχρεώσεών μας. Δεν μας επέτρεψες για πολύ να είμαστε η εξαίρεση, έπρεπε να υπακούμε στους κανόνες. Έπρεπε να μάθουμε να κολυμπάμε [...] (ΤΕΣ, σ. 109)

Το ιστορικό λάθος είναι, ωστόσο, ότι οι κοινωνίες της Δύσης, και ειδικά η δική μας, λησμόνησαν τις έννοιες της λιτότητας και της αυτοσυγκράτησης – έζησαν δηλαδή πέρα από τα όρια των οικονομικών δυνατοτήτων τους. (ΤΕΣ, σ. 121)

Το κράτος αναγκάστηκε να επιβάλει περικοπές και να δεχτεί ιδιωτικοποιήσεις και ο ελλαδικός χώρος μετατράπηκε σε χώρο λιτότητας, αγανάκτησης και απόγνωσης.

Ο μετανεωτερικός αστικός χώρος, γενικά, εμφανίζει αντιφατικότητα καθώς, ενώ προσφέρει απεριόριστες επιλογές στους ανθρώπους, ταυτόχρονα τους αποξενώνει και τους αλλοτριώνει εξαιτίας των ραγδαίων εξελίξεων. Το άτομο είτε εντάσσεται οργανικά σε αυτόν είτε περιθωριοποιείται. Ως κριτήρια για την απομάκρυνση και τον διαχωρισμό ατόμων που παρουσιάζονται ως «απόβλητα», ακατάλληλα, ανεπαρκή ή και «άχρηστα»⁹² υιοθετούνται, κατά περίπτωση, το φύλο, η ηλικία, η εργασία, η κοινωνική τάξη, η μητρική γλώσσα, το θρήσκευμα, την υπηκοότητα, οι ακραίες πολιτικές πεποιθήσεις, η ψυχική υγεία. Θεωρητικά, τα άτομα θεωρούνται ενεργά υποκείμενα με προθέσεις, επιδιώξεις και στόχους στην κοινωνία, μολονότι στην πραγματικότητα εκτελούν παθητικά τις υποχρεώσεις τους, αποδεχόμενα τις αξίες της πολιτείας. Οι σημερινές πόλεις συχνά φαντάζουν δημοκρατικές και ανοιχτές σε όλους. Μια επιπόλαιη ματιά μπορεί να δημιουργήσει την εντύπωση ότι αποδέχονται όλους τους πολίτες αδιακρίτως τη στιγμή που ολόκληρες ομάδες του πληθυσμού που βρίσκονται αποκλεισμένες από τον κοινωνικό βίο.

⁹² «Η νεωτερικότητα παρήγε εξαρχής και συνέχισε να παράγει τεράστιους όγκους ανθρώπινων αποβλήτων» (Bauman, 2011: 214).

Η περιθωριοποίηση, η απομόνωση, ο στιγματισμός είναι σύνθετα φαινόμενα που φανερώνουν τα ιδιαίτερα στοιχεία και τις αδυναμίες της κοινωνίας. Οι κοινωνικές ανισότητες και ο κοινωνικός αποκλεισμός συνδέονται άμεσα με μείζονα κοινωνικά προβλήματα, όπως η φτώχεια, η μετανάστευση, η βία, ο ρατσισμός, η ανεργία. Οι φτωχοί και οι άνεργοι ανήκουν στις κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες τόσο διότι δεν μπορούν να ανταποκριθούν στις ανάγκες του μοντέλου της υπερκατανάλωσης αγαθών που επικρατεί στη μετανεωτερική κοινωνία όσο και λόγω της αδυναμίας τους να μορφωθούν επαρκώς. Το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού συνδέεται άμεσα με τη διαφορετικότητα του ατόμου όπως συμβαίνει στην περίπτωση των μεταναστών και των αστέγων που δημιουργούν στους πολίτες το αίσθημα της ανησυχίας και του φόβου. Η κοινωνία φαίνεται να μην είναι πια δεμένη, αλλά χωρισμένη σε ομάδες που η μία βλέπει αρνητικά την άλλη.

Τα στιγματισμένα άτομα προσπαθούν να διαχειριστούν τη στιγματισμένη ταυτότητά τους στις καθημερινές κοινωνικές συναναστροφές. Τα παρεκκλίνοντα μέλη παρατηρούνται, σχολιάζονται, κρίνονται, επικρίνονται και σημασιοδοτούνται κοινωνικά ως παραβάτες των κανονιστικών προτύπων⁹³. Όσο λιγότερες ευκαιρίες έχουν για στέγαση, επαγγελματική αποκατάσταση, μετακίνηση και προσωπικό ελεύθερο χρόνο τόσο η μεγαλούπολη ενεργεί αρνητικά και απομονωτικά γι' αυτούς. Σε κοινωνικές ομάδες όπως οι λαθρομετανάστες, οι πρόσφυγες, οι άνεργοι, οι ηλικιωμένοι⁹⁴, η δυσκολία προσαρμογής και ένταξης έγκειται στις κακές συνθήκες στέγασης, στον παραγκωνισμό και στις ελλειπείς πληροφορίες που τους παρέχονται.

Ένα από τα θέματα που θίγεται στα τρία μυθιστορήματα είναι η αύξηση της κοινωνικής ανισότητας στα χρόνια της ελληνικής κρίσης, την οποία βιώνουν η άνεργη Κατερίνα και ο Πακιστανός άπορος στο έργο του Θ. Χειμωνά, ο κατεστραμμένος οικονομικά ήρωας, ο άνεργος γιος του και οι Ανέγγιχτοι στο μυθιστόρημα του Μ. Μοδινού και, τέλος, οι ηλικιωμένες Τειρεσία και Νύμφη, οι άστεγοι, οι άνεργοι και η μετανάστρια Γιασμίν στην *Άκρα ταπείνωση* της Ρ. Γαλανάκη.

⁹³ Goffman, 2001: 16.

⁹⁴ Ας σημειωθεί ότι ο Foucault στο κείμενο του «Άλλοι Χώροι [Ετεροτοπίες]» περιγράφει έξι αρχές ετεροτοπιών μεταξύ των οποίων είναι αυτές που συνδέονται με την κρίση, οι ετεροτοπίες κρίσης. «Υπάρχουν τόποι προνομιακοί ή ιεροί ή απαγορευμένοι που προορίζονται για εκείνα τα άτομα που βρίσκονται σε κατάσταση κρίσης, σε σχέση με την κοινωνία και το ανθρώπινο περιβάλλον στο οποίο ζουν. [...] Αλλά αυτές οι ετεροτοπίες κρίσης εξαφανίζονται σήμερα και αντικαθίστανται, κατά τη γνώμη μου, από ετεροτοπίες που θα μπορούσαμε να τις ονομάσουμε ετεροτοπίες παρέκκλισης.» (Foucault, 2012: 262-263). Σε χώρους που αποκλίνουν από το μέσο όρο ή τον απαιτούμενο κανόνα, όπως οι οίκοι ευγηρίας, εμφανίζονται ανάλογες συμπεριφορές. Στην *Άκρα ταπείνωση*, οι δυο ηλικιωμένες γυναίκες με νοητικές διαταραχές ζουν κλεισμένες και απομονωμένες στον ξενώνα. Συνεπώς, το γήρας συνδυάζεται με την απραξία και αντιμετωπίζεται ως παρέκκλιση.

Στην άόρατη Αθήνα των αστέγων, συνέχισε με ξαφνικό οίστρο, ακριβώς όπως και στην ορατή Αθήνα των σπιτωμένων, των χορτάτων και των εραστών, το χρήμα ήταν η πιο βασική, ίσως και η μοναδική, αιτία ανισότητας· με άλλα λόγια, το χρήμα ρυθμίζει την ύπαρξη πλουσίων και φτωχών παντού. Το χρήμα τώρα με την κρίση σπάνιζε πολύ στο φως της μέρας. Συνέχιζε όμως να ρέει άφθονο στα σκοτεινά, γι' αυτό και το έλεγε ο κόσμος μαύρο – γνωστά πράγματα στους πάντες. (AT, σ. 219)

Ήδη στο βιβλίο του για την παγκοσμιοποίηση (2004) ο Zygmunt Bauman, διακρίνει στην περίοδο της *ρευστής νεωτερικότητας* δυο κατηγορίες ανθρώπων οι οποίοι βρίσκονται σε συνεχή κίνηση, τον τουρίστα και τον πλάνητα⁹⁵. Ο τουρίστας είναι αυτός που έχει την ελευθερία να ταξιδεύει, εν αντιθέσει με τον πλάνητα ο οποίος ωθείται λόγω συνθηκών να κινείται συνεχώς. Σε μεταγενέστερη μελέτη του με τίτλο *Παράπλευρες απώλειες* (2012) χρησιμοποιεί τον όρο «υπο-τάξη» (underclass), για να εντάξει σε αυτήν ένα σύνολο που δεν υπάγεται στις υπόλοιπες κοινωνικές τάξεις. Αυτή η ομάδα ατόμων ανήκει στην κατώτατη θέση του κοινωνικού συνόλου, τοποθετείται εντός χωρίς ταυτόχρονα να αποτελεί «μέρος» της κοινωνίας⁹⁶. Εδώ εντάσσει τους μετανάστες και τους θεωρούμενους ξένους σε ένα δεδομένο κοινωνικό σύνολο. Ο Bauman αναφέρει πως συγκροτούν «ένα ξένο σώμα το οποίο δε λογαριάζεται ανάμεσα στα “φυσικά” και απολύτως αναγκαία μέρη του κοινωνικού οργανισμού», γι' αυτό και περιθωριοποιείται. Η «υπο-τάξη» παρομοιάζεται με έναν καρκινικό όγκο που η αφαίρεση, ή ακόμη και η ελάττωσή του, θα αποτελούσε την πιο επωφελή αντιμετώπιση⁹⁷.

Συσχετίζοντας τις θέσεις του Bauman, μπορούμε να πούμε πως η υπο-τάξη απαρτίζεται από τους πλάνητες της ρευστής νεωτερικότητας, τους πρόσφυγες, τους μετανάστες και τους εργαζόμενους που ως οικονομικοί νομάδες αναζητούν διαρκώς εργασία σε διάφορες πόλεις ή και χώρες. Με αυτό το σκεπτικό, στην υπο-τάξη ανήκουν η Κατερίνα και ο Αλέξης που μετακομίζουν στο Παρίσι στο έργο του Θ. Χειμωνά. Ομοίως, η Γιασμίν με τον γιο της στην *Άκρα ταπείνωση*, ξένοι-πλάνητες σε αναζήτηση μιας νέας πατρίδας, καθώς και ο αφηγητής του Μ. Μοδινού, παρίας-πλάνητας στην εθνική οδό και συγχρόνως επίδοξος, μολονότι αδικαίωτος, αυτόχειρας

⁹⁵ Ο νεωτερικός πλάνης, ή flâneur είναι ο αστός ο οποίος περιπλανιέται χωρίς συγκεκριμένο λόγο μέσα στο πλήθος, ενώ ταυτόχρονα αποστασιοποιείται από αυτό. Βλ. Benjamin, 2002: 45.

⁹⁶ Bauman, 2012: 12.

⁹⁷ Bauman, 2012: 13.

αποτελούν μέλη της υπο-τάξης.

Οι κοινωνικά αποκλεισμένοι, οι φτωχοί και οι μετανάστες αποτελούν τα «απόβλητα της παγκοσμιοποίησης»⁹⁸. Όπως συμβαίνει με τα απορρίμματα που τοποθετούνται σε χωματερές έξω από τα μεγάλα αστικά κέντρα, έτσι και αυτοί απομακρύνονται σε ανθρώπινες χωματερές, συνιστώντας ανθρώπινα απορρίμματα. Η φτώχεια αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα κοινωνικά προβλήματα των σημερινών αστικών κέντρων και διαχωρίζεται σε απόλυτη και σε σχετική. Στην πρώτη, τα άτομα δεν διαθέτουν ούτε τα απαραίτητα και αναγκαία αγαθά για την επιβίωσή τους, όπως νερό, τροφή, στέγη, ενδυμασία. Στο παρελθόν, η απόλυτη φτώχεια αφορούσε χώρες της Αφρικής και της Ασίας, όμως πλέον αποτελεί σύνηθες φαινόμενο και στις ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης. Η σχετική φτώχεια, αντιθέτως, συνιστά μια κατάσταση στην οποία οι άνθρωποι έχουν ένα στοιχειώδες εισόδημα που καλύπτει τις βασικές ανάγκες, όμως δεν καλύπτει το καταναλωτικό μοντέλο κάθε κοινωνίας. Στο μυθιστόρημα *Η άκρα ταπείνωση*, η Τειρεσία αντιλαμβάνεται τι είναι η σχετική φτώχεια, όταν ακούει την κοινωνική λειτουργό Δανάη να λέει πως οι μισθοί και οι συντάξεις των ηλικιωμένων θα περικοπούν *ρίχνοντας τόσο κόσμο κατευθείαν στον γκρεμό* (AT, σ. 55). Οι ηλικιωμένες Τειρεσία και Νύμφη εξεγείρονται στην είδηση με τον δικό τους τρόπο, τη φυγή από τον ξενώνα, παρόλο που *η έξοδος χωρίς συνοδεία ήταν πολύ δύσκολο εγχείρημα, επειδή απαγορευόταν* (AT, σ. 72). Ο φτωχός στιγματίζεται και αποκλείεται από τα κοινωνικά αγαθά: την περίθαλψη, την εκπαίδευση, την εργασία. Από παράδειγμα στο μυθιστόρημα της Ρ. Γαλανάκη αποτελεί ο άστεγος Περικλής ο οποίος δεν μπορεί να βρει εργασία και ζει ανάμεσα σε χαρτόκουτα στην είσοδο ενός κλειστού, εξαιτίας της κρίσης, καταστήματος κοντά στον ξενώνα όπου μένουν η Τειρεσία και η Νύμφη.

Ένα σκουπίδι παραπάνω, για τους πιο πολλούς. Ούτε που κατάλαβε πώς έγινε και τσαλακώθηκε, πώς βρέθηκε να ζει στον δρόμο. Δεν ήθελε να το στριφογυρίζει στο μυαλό του, ούτε να το κουβεντιάζει, έτσι όπως καμιά φορά δε θέλει κάποιος να μιλά στους υγιείς για τον καρκίνο του. (AT, σ. 286-287)

Ανθρώπινη χωματερή με ανθρώπινα απόβλητα είναι και το αποκαλούμενο «κοτέτσι», ένας απομακρυσμένος και απομονωμένος χώρος υποδοχής μεταναστών, όπου ζει η Αιγύπτια Γιασμίν με τον γιο της Μαηλάκι (Ισμαήλ) στην *Άκρα ταπείνωση*.

⁹⁸ Bauman, 2009: 10.

Μαζί με άλλους, ξένοι όλοι τους, από την Αίγυπτο οι πιο πολλοί, άλλοι μόνοι, άλλοι με οικογένεια. Μακριά, στο τέρμα ενός λεωφορείου ζούσε. Και μετά, πολύ περπάτημα, βρέξει – λιάσει. Μικρά δωμάτια γύρω από μια αυλή. Έμπαινε βροχή, έμπαινε ζέστη. Στο «κοτέτσι», άκουσε να λένε το μέρος που ζούσε. Μόνο ξένοι μένανε εκεί, τα έχτισε ένας από δω, μόνο για ξένους. Στην αυλή, είπε μετά από ένα κράτημα η Γιασμίν, ένα μεγάλο κυπαρίσσι. Γύρω του είχανε χτίσει τα κοτέτσια. (ΑΤ, σ. 34)

Στην Αθήνα της κρίσης υπαίθριοι τόποι μετατρέπονται σε καταυλισμούς για την πρόχειρη και προσωρινή διαμονή προσφύγων. Οι καταυλισμοί –κέντρα υποδοχής, κέντρα κράτησης, προσωρινά καταφύγια– πολλές φορές βρίσκονται σε απομακρυσμένες περιοχές, ώστε να απομονώνουν αποτελεσματικά τα άτομα που ζουν εκεί. Τέτοιοι χώροι υποδοχής δημιουργούν την πεποίθηση πως οι ανεπιθύμητοι έγκλειστοι δεν θέλουν ή δεν μπορούν να ενσωματωθούν στην εγχώρια ζωή με αποτέλεσμα να παραμένουν στιγματισμένοι και απομονωμένοι.

Ο Erving Goffman στο *Στίγμα* (2001) μελετά την κανονικότητα, την παρέκκλιση και τους τρόπους με τους οποίους τα στιγματισμένα άτομα διαχειρίζονται τις επικριτικές πληροφορίες, αποκρύπτοντας ή συγκαλύπτοντάς τις. Η μείωση της ανθρώπινης υπόστασης, οι μειωμένες ευκαιρίες και η κοινωνική περιθωριοποίηση δημιουργούν τις προϋποθέσεις για παρέκκλιση. Υποστηρίζει πως «η κοινωνία καθιερώνει τα μέσα κατηγοριοποίησης ανθρώπων και το σύνολο των γνωρισμάτων που θεωρούνται συνηθισμένα και φυσιολογικά για τα μέλη καθεμιάς απ' αυτές τις κατηγορίες»⁹⁹. Οι πολίτες εκμεταλλεύονται την ισχύ τους για να καθορίσουν την κατάσταση και να επιβάλουν την ύπαρξή τους περιφράσσουν τους στιγματισμένους – όχι μόνο κυριολεκτικά αλλά και μεταφορικά– στα δικά τους άγνωστα στερεότυπα. Κατά συνέπεια, οι μειονότητες σχηματίζονται μέσα από τον καθορισμό, την αντίθεση και την διαφοροποίηση¹⁰⁰. Συχνά, η ξαφνική εμφάνιση στιγματισμένων σε ένα μέρος προκαλεί την αμηχανία των κανονικών. Το διαφορετικό είναι ουσιαστικά ό,τι δεν πληροί και δεν συναινεί με τα στερεοτυπικά χαρακτηριστικά του καθιερωμένου ως κανονικού¹⁰¹. Στις σύγχρονες κοινωνίες, όσοι βρίσκονται στο κατώτερο σκαλοπάτι της κοινωνικής ανισότητας θα μετατραπούν, κατά τον Bauman, σε «παράπλευρες απώλειες».

⁹⁹ Goffman, 2001: 64.

¹⁰⁰ Βεντούρα, 1994: 68.

¹⁰¹ Goffman, 2001: 16-18.

Η μετανάστευση, ένα από τα πιο κρίσιμα φαινόμενα της σύγχρονης ευρωπαϊκής ιστορίας, μεταβάλλει τα δημογραφικά, τα κοινωνικά και τα οικονομικά δεδομένα των χωρών προέλευσης και των χωρών υποδοχής, με άλλα λόγια τη σύσταση της κοινωνίας, τον καταμερισμό της αγοράς εργασίας και την κοινωνική διαστρωμάτωση. Οι μετανάστες μαζί με άλλες κοινωνικές κατηγορίες δρουν και επηρεάζουν την πορεία της πόλης, παρότι «αόρατοι» κοινωνικά. Όπως διαπιστώνει η Λίνα Βεντούρα στο έργο της *Μετανάστευση και Έθνος* (1994) οι πρόσφατες οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις –αύξηση της φτώχειας και της ανεργίας, εκτόξευση κάθε είδους ρατσισμού– εξηγούν τα βασικά αίτια της μετανάστευσης. Κάποιοι εγκαταλείπουν τη χώρα τους λόγω πολιτικών ή θρησκευτικών πεποιθήσεων, ορισμένοι για τη βελτίωση της οικονομικής τους κατάστασης ή ακόμα για βιοποριστικούς λόγους. Στο μυθιστόρημα *Ζούμε τις τελευταίες μας μέρες*, στα λόγια του Αλέξη φαίνεται η έντονη δυσαρέσκεια και η απογοήτευση για τη δεινή οικονομική κατάσταση της χώρας που συσχετίζεται με την περίοδο της Κατοχής και δημιουργεί τάσεις φυγής.

Δεν αντέχεται πια η κατάσταση. Μέχρι εδώ ήμασταν. Η Ελλάδα τελείωσε. Ξοφλήσαμε. Με τόση διαφθορά θα έπρεπε να έχουμε ξοφλήσει εδώ και χρόνια, αλλά προχωρούσαμε με τα φράγκα των Ευρωπαίων και υπερχρεωμένες πιστωτικές κάρτες. Τώρα όλα αυτά τέρμα. [...] Θα ζήσουμε πρωτόγνωρες καταστάσεις. Στη δεκαετία του πενήντα θα γυρίσουμε. Θα ξαναζήσουμε εποχές Κατοχής και Εμφυλίου. Τέλος. Τέλος. [...] Πρέπει να φύγουμε. (ZTM, σ. 29)

Ο ξένος αντιμετωπίζεται ως ένα κατώτερο και ανεπιθύμητο άτομο το οποίο πολύ συχνά βιώνει την ταπείνωση, τη μείωση και τον εξευτελισμό από τους πολίτες στην χώρα υποδοχής, γι' αυτό και ο εκπατρισμός εξελίσσεται συχνά σε τραυματική εμπειρία. Ο μετανάστης αρχικά κατατάσσεται στην κατώτερη κοινωνικά τάξη, ύστερα έχει την ευκαιρία να κοινωνικοποιηθεί και να αναδειχθεί με την εργατικότητα του και τις ικανότητές του. Ο ξένος προτιμά να ζει μαζί με συγγενείς ή και φίλους για να έχει υλική, συναισθηματική στήριξη και κατανόηση. Συναντιούνται, επικοινωνούν, συνομιλούν, συνεργάζονται, μαθαίνουν ο ένας από τον άλλον, ενώ τίποτα δεν θεωρούν δεδομένο στην πόλη όπου ζουν. Ενδεικτική είναι για παράδειγμα στο μυθιστόρημα

Ζούμε τις τελευταίες μας μέρες η εγκατάσταση του Αλέξη και της Κατερίνας στο σπίτι της ξαδέρφης του στο Παρίσι.

Το βίωμα του εκπατρισμού δεν είναι κατ' ανάγκην αρνητικό, πολλοί από τους μετανάστες που έχουν αρνητικές εμπειρίες από τη χώρα τους, βιώνουν θετικά την αλλαγή παρά τις αντιξοότητες. Επιλέγοντας την οδό της μετανάστευσης στο εξωτερικό, η Κατερίνα και ο Αλέξης συναντούν εναλλακτικούς τρόπους ζωής και ταυτόχρονα αντιμετωπίζουν με κριτική ματιά την κοινωνία που εγκατέλειψαν: *Τη νύχτα, πριν κοιμηθούν, χάζευαν τις ειδήσεις στη γαλλική τηλεόραση. Γινόταν συχνά αναφορά στην Ελλάδα, στην κρίση, στα επεισόδια. Ο Αλέξης δεν έδειχνε να πολυνοιάζεται πια. (ZTM, σ. 47).* Αρκετοί, επίσης, δημιουργούν προσδοκίες και στόχους για τον εαυτό τους που δεν ανταποκρίνονται στη χώρα που ζούσαν. Η επιλογή να εγκαταλείψουν τον τόπο τους άλλοτε οδηγεί στην εκπλήρωση των φιλοδοξιών τους περί κοινωνικής ανόδου και βελτίωσης της οικονομικής τους κατάστασης και άλλοτε όχι: *Πέρασαν εβδομάδες. Ο Αλέξης ήταν όλη μέρα στον εκδοτικό οίκο και γυρνούσε αργά το βράδυ. Τα λεφτά ήταν λιγότερα απ' όσα του είχαν υποσχεθεί, αλλά κουτσά στραβά τα βγάζανε πέρα. (ZTM, σ. 46).*

Παρά το γεγονός ότι πολλοί αλλοδαποί ενσωματώνονται κοινωνικά στη χώρα υποδοχής, δύσκολα χάνουν την αίσθηση του ξένου, του έτερου, του «άλλου». Κάθε κοινωνία διακρίνει τις έννοιες του «εμείς» και του «άλλου», καθορίζει τους δικούς της παράγοντες και χρησιμοποιεί μηχανισμούς αποκλεισμού¹⁰². Αντίθετα, ο γαμπρός του αφηγητή στο λογοτεχνικό έργο *Τελευταία έξοδος Στυμφαλία* διατηρεί την υπεροπτική αντίληψη του Ευρωπαίου¹⁰³. Κατακρίνει την Ελλάδα για ατομικισμό, τυχοδιωκτισμό και ανηθικότητα, γνωρίσματα που την οδήγησαν στην οικονομική κρίση, τη στιγμή που και ο ίδιος εκμεταλλεύεται το ελληνικό κράτος με στόχο την ανέλιξή του.

Ο Σεμπάστιαν διαμαρτύρεται με διακριτικότητα για τις ανεπάρκειες της δημόσιας διοίκησης και την ανικανότητα των τοπικών αρχών και ούτε καθεξής, κυρίως για να συντονίζεται με το πνεύμα αγανάκτησης που διέπει κατά κανόνα και εκ παραδόσεως τις ελληνικές παρέες – πολύ πριν εμφανισθεί το κίνημα των Αγανακτισμένων. (ΤΕΣ, σ. 155)

¹⁰² Connor, 1972: 344.

¹⁰³ «Ως ενδιάθετος φορέας της πατρώας γης, ενός τόπου παρόντος σε λανθάνουσα μορφή, ο ξένος προκαλεί –έστω και μεμονωμένα– εισροή γνώσεων, πρακτικών, αξιών και συμβόλων προς την κοινότητα υποδοχής, οδηγώντας σε ένα είδος χωρικής αλληλεπίδρασης μεταξύ γενέτειρας και τόπου μετάβασης, η οποία αναμορφώνει την ανθρωπογεωγραφία του τελευταίου.» (Καραβία, 2018: 492).

Οι ανάγκες και οι απαιτήσεις των μετανεωτερικών αστικών κέντρων δυσκολεύουν την προσαρμογή των μεταναστών με αποτέλεσμα συχνά να στιγματίζονται. Η πολιτισμική «καθυστέρηση» συνιστά κοινό αίτιο για την μειονεκτική κοινωνική και οικονομική θέση τους. Ο Bauman στη *Ρευστή αγάπη* (2011) τονίζει πως υπάρχουν δυο επιλογές στο ζήτημα των μεταναστών, η πρώτη είναι η «καταβρόχθιση των ξένων», δηλαδή η πολιτισμική τους απορρόφηση και ενσωμάτωση στη νέα πόλη. Αντιθέτως, η δεύτερη συνίσταται στην αποβολή των ξένων, την εξορία, την απέλασή τους από τη χώρα. Στο πλαίσιο αυτό, επικρατούν αντιφατικές απόψεις για τους ξένους. Υπάρχουν αυτοί που θεωρούν τον ρατσισμό αποκρουστικό και δέχονται τις ίσες ευκαιρίες, σε αντίθεση με όσους παρουσιάζουν συνειδητά εχθρική διάθεση σε όποιον νέο εισέρχεται στη χώρα.

Η επιφυλακτικότητα, η προκατάληψη, η αντιπάθεια, η ξеноφοβία και ο ρατσισμός είναι αισθήματα που γίνονται εντονότερα όσο οι ομάδες αυτές εντάσσονται και ενσωματώνονται ολοένα και περισσότερο στην κοινωνία. Όπως υποστηρίζει η Margaret Wetherell (2005), οι διακρίσεις συνεχίζονται σε πολλούς τομείς και διαρκούν σε βάθος χρόνου. Οι ξένοι κατηγορούνται για έλλειψη σεβασμού και θεωρούνται υπαίτιοι για την ανεργία επειδή καλύπτουν κενές θέσεις εργασίας. Έτσι, δημιουργούνται διαφωνίες, ρατσιστικά σχόλια και συγκρούσεις. Ενδεικτικά παραδείγματα αυτού του φαινομένου συνιστά το συμβάν μεταξύ μια Ελληνίδας και ενός νεαρού Αλβανού στο μυθιστόρημα του Θ. Χειμωνά, όπως και ο μονόλογος του άνεργου και άστεγου Θανάση στο μυθιστόρημα της Ρ. Γαλανάκη:

«Κωλόπαιδο! Δε βλέπεις πού πας; Παρ' ολίγο να με σκοτώσεις!» στρίγκλιζε κατακόκκινη η χοντρή, ενώ ο νεαρός, φανερά γεμάτος ντροπή, προσπαθούσε να τη νουθετήσει, μιλώντας με ελαφρώς ξενική προφορά. (*ZTM*, σ. 35)

«Ζητάς και τα ρέστα, ρε; Αλβανός είσαι; Να γυρίσεις στη χώρα σου, ρε!» [...] «Μας πήρατε τις δουλειές! Μας κλέβετε, μας σκοτώνετε! Να γυρίσετε στην Αλβανία, ρε! Δε φταίτε εσείς όμως, αλλά οι προδότες οι πολιτικοί που σας έφεραν εδώ! Να φύγεις, ρε! Εδώ είναι η χώρα μου! Ακούς; Η χώρα μου!»
(*ZTM*, σ. 35-36)

«Γιατί δεν ξεκουμπίζονται, επιτέλους, στα τσακίδια, γιατί δεν γυρίζουνε στα μέρη τους, τώρα ούτε οι Έλληνες δεν έχουμε δουλειά», ξέσπασε. (*AT*, σ. 218-219)

Οι πολίτες επιθυμούν σύμφωνα με ένα ιδανικό γι' αυτούς σενάριο τον περιορισμό συγκεκριμένων δραστηριοτήτων και τον έλεγχο της αυξημένης κινητικότητας των ξένων, από φόβο μήπως χάσουν τα οφέλη, τις παροχές ή ακόμη και την κοινωνική τους θέση. Με αυτό το σκεπτικό, κινητοποιούνται επιχειρώντας να υποβιβάσουν και να στιγματίσουν αυτές τις ομάδες. Το μεταναστευτικό ζήτημα δεν αποτελεί μια στατική και αμετάβλητη πραγματικότητα, ανανοηματοδοτείται συνεχώς διότι αντικατοπτρίζει συνδυασμό σχέσεων των χωρών προέλευσης και υποδοχής, των μεταναστών και των πολιτών και μέσα από το παρελθόν και το παρόν δημιουργείται ένα ταλαντευόμενο κοινό, ίσως, μέλλον. Ο ρατσισμός εμφανίζεται σε αυτά τα μυθιστορήματα ως οξύ πρόβλημα κυρίως διότι οι κάτοικοι της Αθήνας δε φαίνεται να κατανοούν και να αποδέχονται τους όρους και τις συνθήκες της πολυπολιτισμικής κοινωνίας.

Η ανεργία παλαιότερα δήλωνε μια παρέκκλιση από την κανονικότητα, μόνο η εύπορη τάξη είχε ελεύθερο χρόνο και η θέση της διαφαινόταν από το γεγονός ότι δεν χρειαζόταν να εργάζεται. Απεναντίας, σήμερα η ανεργία επιβάλλεται ως κανονικότητα και τα άτομα αντιμετωπίζονται επανειλημμένα ως «αργόσχολοι». Η σημερινή ανεργία υποδηλώνει ουσιαστικά περιττούς ανθρώπους και αυτό είναι αποτέλεσμα της κρίσης του καπιταλισμού και της παγκοσμιοποίησης. Οι πιο πολλές κυβερνήσεις θεωρούν πως με τις νέες τεχνολογίες, το απότομο άνοιγμα των αγορών, την καλύτερη εκπαίδευση και κατάρτιση, τις νέες θέσεις εργασίας η ζοφερή κατάσταση της ανεργίας θα συρρικνωθεί στο ελάχιστο. Εντούτοις, όλο και περισσότεροι άνθρωποι χάνουν την εργασία τους ή αδυνατούν να βρουν μια νέα θέση απασχόλησης. Κατά τον Bauman, οι νέοι θεωρούνται «πληθυσμιακό πλεόνασμα» επειδή είναι αρκετά δύσκολο πια να βρουν απασχόληση σε κάποιον τομέα και, τελικά, καταλήγουν να είναι αποκλεισμένοι, χωρίς κάποια προοπτική. Στη διαμόρφωση του φαινομένου της ανεργίας σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η τεχνολογική ανάπτυξη σε πολλούς τομείς της οικονομίας και η διάλυση των μικρών επιχειρήσεων εξαιτίας του άνισου ανταγωνισμού με τις μεγάλες επιχειρήσεις. Η διεθνής ύφεση της οικονομίας και η απουσία μεγάλων επενδύσεων οδηγούν στην κορύφωση της ανεργίας. Ο αφηγητής στο μυθιστόρημα *Τελευταία έξοδος Στυμφαλία* διατείνεται ότι ο ελλιπής επαγγελματικός προσανατολισμός των εφήβων προκαλεί τη μαζική διεκδίκηση συγκεκριμένων πανεπιστημιακών σχολών και εν συνεχεία συγκεκριμένων επαγγελμάτων, όταν άλλες επαγγελματικές επιλογές απομένουν χωρίς ουσιαστική ζήτηση.

Αλλά για ρίζε, καλέ μου νυχτερινέ συνταξιδιώτη, μια ματιά στις κοινωνικές συνεπαγωγές της υπερπροστασίας και της υπερεκπαίδευσης. Ανάμεσα στις άλλες θλιβερές της πρωτιές, η χώρα έγινε η πρώτη παγκοσμίως που δεν έχει γηγενείς εργάτες, που δεν έχει χειρώνακτες, που της περισσεύουν οι πτυχιούχοι σε όλους τους τομείς. (ΤΕΣ, σ. 93)

Πολύ συχνά, οι άνεργοι –κυρίως νέοι– εξαναγκάζονται να ασκούν επαγγέλματα διαφορετικά από αυτά που έχουν σπουδάσει απλώς για να μπορέσουν να επιβιώσουν. Δυο χαρακτηριστικά παραδείγματα στο μυθιστόρημα του Μ. Μοδινού αποτελούν ο γιος του Ανδρέα, ο οποίος σπούδασε μηχανικός και εργάζεται σε σούπερ μάρκετ και ο ειδικός φρουρός που είχε κι αυτός σπουδάσει μηχανικός.

Στρατιές ανέργων ή ετεροαπασχολούμενων, σαν τον γιο μου, ας πούμε, που κάνει τώρα καριέρα σε περιφρουρούμενο κοινοτικό σούπερ μάρκετ στους βορειοδυτικούς Αμπελόκηπους, αφού δούλεψε ήδη σε ντελίβερι [...] (ΤΕΣ, σ. 16)

Και ο γιος μου μηχανικός είναι, λέω. Στην ηλικία σου πάνω – κάτω. Δουλεύει σε σούπερ μάρκετ. Προωθεί προσφορές, κωδικοποιεί, ταξινομεί τα προϊόντα σε ράφια, εξοπλίζει σπίτια, οργανώνει μικρές καμπάνιες: τρία απ' οτιδήποτε στην τιμή των δυο. (ΤΕΣ, σ. 182)

Μεσολάβησαν ακριβώς 100.000 μηχανικοί ως τον νεαρό, και δεν ξέρω πόσοι ακόμη από τότε. Κι εσύ έγινες, λοιπόν, Ειδικός Φρουρός... Ε, δεν το πρόκανα το μηχανίκι. Μεσολάβησε η Καταστροφή. Έδωσα εξετάσεις, πέρασα στη Σχολή και να με. Ταχύρρυθμη εκπαίδευση, δουλειά εξασφαλισμένη μέχρι νεωτέρας από το Κοινοτικό Πρόγραμμα ARIS – ξέρετε, ο θεός του πολέμου. (ΤΕΣ, σ. 182)

Συνέπεια των παραπάνω είναι να δημιουργούνται ψυχολογικά προβλήματα στα άτομα, σύνδρομα κατωτερότητας, άγχος, ανασφάλεια, κατάθλιψη.

Εκτός από την υπαρξιακή ανασφάλεια¹⁰⁴ βιώνουν και μια «εναλλακτική ανασφάλεια»¹⁰⁵, τον φόβο και τον πανικό που εμπνέει η βία των δρόμων και

¹⁰⁴ Ο Bauman διαχωρίζει τρία είδη κινδύνων που βασανίζουν τους σύγχρονους ανθρώπους: ο πρώτος απειλεί τη ζωή και την ιδιοκτησία τους, ο δεύτερος την κοινωνική τάξη (αφορά, μεταξύ άλλων, το ύψος του εισοδήματος, την ικανότητα αντιμετώπισης μιας αναπηρίας ή των γηρατειών) και ο τρίτος τη θέση τους στον κόσμο (συνδέεται π.χ. με τον ενδεχόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού). Βλ. Bauman, 2007: 12.

¹⁰⁵ Bauman, 2012: 89.

σχετίζεται με τους νεοφερμένους πλάνητες από διάφορες περιοχές του πλανήτη. Όσο εντονότερη καθίσταται η αίσθηση της απειλής τόσο πιο ανίσχυροι γίνονται οι πολίτες, όπως ο απελπισμένος ήρωας του Μ. Μοδινού, ο οποίος αρχικά επιλέγει ως διαφυγή την αυτοκτονία: *Κάπως έτσι έχω σχεδιάσει και το δικό μου τέλος. Απομένει να βρω την ακριβή τοποθεσία, κάτι που διαρκώς αναβάλλω μιας και, τώρα που η απόφαση έχει παρθεί, δεν υπάρχει τίποτα να με πιέζει. Είμαι ελεύθερος.* (ΤΕΣ, σ. 88)¹⁰⁶. Με αυτόν τον τρόπο αντιδρούν κάποιοι στην ταπείνωσή τους, προτού χάσουν εντελώς την αξιοπρέπειά τους. Η ανθρώπινη αβεβαιότητα πλημμυρίζει τους πολίτες την ώρα που οι θεσμοί του κράτους πρόνοιας καταργούνται σταδιακά.

Όσο ο πλουτισμός και ο καταναλωτισμός μεσουρανούν, αναζητώνται περιοχές με χαμηλό επίπεδο διαβίωσης, φθηνό εργατικό δυναμικό και χωρίς κρατική πρόνοια για τις «υπο-τάξεις». Από πηγή ικανοποίησης και εισοδήματος, στη ρευστή νεωτερική κοινωνία η εργασία μετατρέπεται σε αρνητική εμπειρία διότι επικρατεί η εκμετάλλευση των εργατών και παύουν να εκπληρώνονται οι δημιουργικές δυνατότητές τους. Ο αφηγητής στο μυθιστόρημα *Τελευταία έξοδος Στυμφαλία* επιρρίπτει τις ευθύνες και τα αίτια της οικονομικής κρίσης στη νοοτροπία των ατόμων και στη διάρρηξη της κοινωνικής συνοχής της χώρας.

Κι ακόμη, προς τον αυθαιρετούχο, τον κομπιναδόρο, τον συνδικαλιστή εκείνον που ζητούσε μίζες από το κράτος για να μην απεργήσει, τον φοροφυγά, τον παλαίμαχο βασιανιστή της ΕΣΑ, τον γιατρό του ΕΣΥ που τα πιάνει ακόμη σήμερα ασύστολα αν και ψαλιδισμένα, τον δικαστή που αδυνατεί να απονείμει δικαιοσύνη γιατί, λέει, του περιέκοψαν το ειδικό μισθολόγιο, αυτόν που ξημεροβραδιάζεται στους υπουργικούς προθαλάμους, εκείνον που έσπευσε να φυγαδεύσει τα κεφάλαιά του με την πρώτη μπαταριά, τον άλλο που παρκάρει ακόμη και μετά την Καταστροφή το Τσερόκι του στο πεζοδρόμιό μου, τον τροχονόμο Μεσογείων και Κατεχάκη που δεν αφήνει γριούλες και μωρά να περάσουν απέναντι μήπως κι ενοχλήσουν την κυκλοφορία, τον γραφειοκράτη που απαιτεί ένα ακόμη πιστοποιητικό γεννήσεως ή το πολλοστό γνήσιο της υπογραφής σου, τον λαϊκό αγωνιστή με το αδούλωτο φρόνημα που γάζωσε με το καλάσνικοφ το υπνοδωμάτιο των κοριτσιών του Γερμανού πρέσβη, τον φαρμακοποιό που θεωρεί αυτονόητο το θεσμοθετημένο κέρδος του 35%, τον ταξιτζή που παίζει στη διαπασών Άντζελα

¹⁰⁶ Βλ. επίσης για μένα είναι πια πολύ αργά (σ. 120) καθώς και *Αλλά ήδη αύριο θα είναι αργά – αύριο δεν θα 'μαι πια εδώ.* (σ. 124).

Δημητρίου ακόμη κι αν του έχεις ζητήσει να σε πάει στο Α΄ Νεκροταφείο.

(ΤΕΣ, σ. 25-26)

Ο Ανδρέας κατακρίνει την ευνοιοκρατία, τον τυχοδιωκτισμό, την επιβολή της ομοιομορφίας που στέρησαν την Ελλάδα από έργα ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού. Ταυτόχρονα αναλαμβάνει τη δική του ευθύνη ως μηχανικός θεωρώντας πως η υπαιτιότητα για την «Καταστροφή» –όπως ονομάζει την κρίση– είναι συλλογική.

3.2 Μεταξύ πολιτισμικής αφομοίωσης και αποβολής

Η συνεχής παρουσία αλλοδαπών στην πόλη προκαλεί ανησυχία και ενίοτε την επιθετική συμπεριφορά οργανωμένων πολιτών που δε διστάζουν να βιαιοπραγήσουν σε βάρος τους. Η ύπαρξή τους εισάγει σταδιακά μια συνεχή αβεβαιότητα και δημιουργεί μειξιοφοβία¹⁰⁷. Ο ξένος κινείται συνήθως στον χώρο, χωρίς να μπορεί κάποιος να μαντέψει τις προθέσεις και τους στόχους του. Είναι εμφανές πως οι ξένοι, ανασφαλείς για το αύριο, διστακτικοί για την έκβαση των ενεργειών τους και για τις μελλοντικές τους προοπτικές, συγκροτούν μια ευάλωτη πληθυσμιακή ομάδα. Η προστασία τους από την εξουσία, τις περισσότερες φορές, είναι ανύπαρκτη με αποτέλεσμα να δίνεται το περιθώριο για την εμφάνιση σε βάρος τους ανεπιθύμητων περιστατικών και εκρηκτικών συμπεριφορών είτε από μεμονωμένα άτομα είτε από οργανωμένες ομάδες πολιτών.

Στην *Άκρα ταπείνωση* ο χρυσαυγίτης Τάκης, δρώντας ως στυγνός εγκληματίας, εκφράζεται αποκλειστικά με πράξεις απάνθρωπες, όπως φαίνεται από τον αγκυλωτό σταυρό που χαράζει στο μπράτσο της στιγματισμένης Γιασμίν ή την κλωτσιά που δίνει στον γιο της. Ο Τάκης, άνεργος, επιφυλακτικός στις αλλαγές, συντηρητικός και με στερεότυπο τρόπο σκέψης και δράσης, είναι μια αυταρχική προσωπικότητα με εξουσιαστικές τάσεις¹⁰⁸. Κατά τον T.W. Adorno, αυτή η μορφή προσωπικότητας «δεν αφήνει χώρο για τίποτα άλλο εκτός από μια απελπισμένη προσκόλληση σε ό,τι μοιάζει ισχυρή και περιφρονητική απόρριψη προς οτιδήποτε βρίσκεται σε κατώτερη θέση»¹⁰⁹. Αυτή τη συμπεριφορά βιώνουν η Γιασμίν και ο γιος της από τον Τάκη όταν η Γιασμίν πηγαίνει να εργαστεί στον ξενώνα ως καθαρίστρια (AT, σ. 256-257). Η ζωή με

¹⁰⁷ Βλ. Bauman, 2011: 194-202.

¹⁰⁸ Πβ. Wetherell, 2005: 282.

¹⁰⁹ Adorno, 1950: 971.

την απρόσκλητη παρουσία των ξένων, η εγγύτητα, η συνύπαρξη, ο επαναπροσδιορισμός του χώρου λόγω των νεοεισερχομένων του δημιουργούν ανασφάλεια και πολώνουν τις σχέσεις του με όσους απέχουν από τη δική του κανονικότητα. Οι τάσεις του για διαχωρισμό, απομόνωση και αποκλεισμό προβάλλουν με σκληρό, βίαιο, ανεξέλεγκτο και αδίστακτο τρόπο. Αυτό επιδιώκει να πετύχει ο Τάκης με την εμφάνισή του στο «κοτέτσι» εκτελώντας πρόθυμα τις εντολές της Χρυσής Αυγής: *να φύγουνε όλοι ξένοι από Ελλάδα τώρα, τώρα. [...] Τώρα να πάρει ρούχα, είπε κύριος Τάκης. Να φύγει τώρα με παιδί.* (ΑΤ, σ.157). Η αναβάθμιση του αστικού τοπίου συσχετίζεται με την εκδίωξη των στιγματισμένων, των ανεπιθύμητων, των ξένων ή των ανθρώπινων απορριμμάτων προς όφελος της ανάπτυξης, της δημόσιας τάξης και της ασφάλειας. Με αυτόν τον τρόπο εξασφαλίζεται, κατά τον Τάκη, ένα καλύτερο και προστατευτικό περιβάλλον για τους πολίτες.

Οι ενέργειες για αναβάθμιση χώρων που είναι συνδεδεμένοι με αντικανονικές συμπεριφορές παράγει αστικούς θύλακες, δηλαδή οριοθετημένους, περικλειστούς χώρους μέσα στην πόλη¹¹⁰. Στο μυθιστόρημα *Τελευταία έξοδος Στυμφαλία* ο αφηγητής παρατηρεί για τον διαχωρισμό των αστικών χώρων και τις συνθήκες που επικρατούν εκεί:

Οι αστικές περιοχές της χώρας ζουν ακόμη, φίλες και φίλοι, στον περικλειστο, σχετικά προστατευμένο κόσμο τους [...]. Το ανεπτυγμένο και κατοικημένο τμήμα [...] εξακολουθεί, παρά την εθνική καταστροφή, να ζει και να βασιλεύει. Τρόπος του λέγειν βασιλεύει, φυσικά. Οι υποδομές και η εν πολλοίς ιδιωτικοποιημένη διοίκηση λειτουργούν λίγο ή πολύ, παρά το ότι ξεπηδούν όλο και περισσότεροι αυτοδιοικούμενοι αστικοί θύλακες, περιοχές και συνοικίες όπου η πρόσβαση είναι αδύνατη, γειτονιές χωρίς ρεύμα και τρεχούμενο νερό, ετοιμόρροπα σπίτια κατελημμένα από άστεγους μετανάστες ή ντόπιους όπου ο νόμος είναι αυτός της ωμής βίας και των νεοσύστατων συμμοριών και όπου ο άνθρωπος έχει επιστρέψει στην κατάσταση του φυσικού δικαίου. (ΤΕΣ, σ. 74-75)

Αυτοί οι θύλακες διαφοράς έχουν συγκεκριμένα όρια, κανόνες και λειτουργίες, συγκροτούν «πόλεις μέσα στις πόλεις», εντούτοις υπάρχει διακριτή διαφορά της τάξης και της αταξίας. Στην *Άκρα ταπείνωση*, παραδείγματα αστικού θύλακα ή χωματερής

¹¹⁰ Σταυρίδης, 2016: 189.

ανθρώπων αποβλήτων, κατά τον Bauman, αποτελούν αφενός η «πολιτεία» των νεοάστεγων που βρέθηκαν στον δρόμο λόγω της οικονομικής δυσπραγίας, αφετέρου το κέντρο υποδοχής μεταναστών. Εύστοχα παρατηρεί ο Bauman (2011) πως οι χώροι υποδοχής μεταναστών ή τα στρατόπεδα προσφύγων, αν και απαρτίζουν κατασκευές παροδικής εγκατάστασης, μετατρέπονται σε μόνιμες κατοικίες με αποτέλεσμα οι στιγματισμένοι να κατοικούν εκεί, χωρίς όμως να ανήκουν σε αυτές. Τέτοια μέρη παρουσιάζονται ως διαρκώς παροδικές λύσεις και οι μετανάστες τοποθετούνται εκεί έγκλειστοι, χωρίς να ταιριάζουν στον νέο χώρο και κατ' επέκταση στη χώρα υποδοχής. Με άλλα λόγια, δεν περιλαμβάνονται και δεν κατηγοριοποιούνται μαζί με τους υπόλοιπους πολίτες και ο χώρος τους, με εμφανή τα σημάδια της φθοράς, διέπεται από ασάφεια, αταξία και παροδικότητα. Οι απομονωμένοι προσπαθούν να εξοικειωθούν με το καινούργιο ανοίκειο περιβάλλον τους μέσα από καθημερινές ασκήσεις επιβίωσης.

Στον αντίποδα βρίσκονται οι πολίτες οι οποίοι θεωρούν τους έγκλειστους απειλή για την ασφάλεια και την προστασία τους. Σε μια ευνομούμενη πολιτεία βασιλεύει η ευταξία, ο κανόνας, η ρύθμιση, ενώ η αταξία αντιστοιχεί στην αναταραχή, την αναστάτωση, τη σύγχυση, την αναρχία και το χάος. Μια ιδιαίτερη περίπτωση παρεκτροπής παρουσιάζεται στο μυθιστόρημα του M. Μοδινού όταν

οι ένοπλες ομάδες – οι επονομαζόμενες και Νέες Φυλές – καταληστεύουν την ύπαιθρο και τους όποιους διερχόμενους, εποικούν εγκαταλειμμένα χωριά και εγκαθιδρύουν σταδιακά το δικό τους δίκαιο συνοδευμένο από μια νεοφανή κοινωνική οργάνωση. [...] Μια νέα κοινωνική συνθήκη τείνει να εγκαθιδρυθεί, με τις Νέες Φυλές να εποικίζουν παραθεριστικούς οικισμούς, [...] να συλλαμβάνουν ομήρους, να προβαίνουν σε βομβιστικές ενέργειες, [...] να ληλατούν, [...] να στήνουν πρόχειρους καταυλισμούς μέσα στις χωματερές. (ΤΕΣ, σ. 75-76)

Σύμφωνα με τη συλλογιστική του Michel Foucault στο έργο του *Surveiller et punir. Naissance de la prison* (1975), στη σύγχρονη μητρόπολη οι τρεις μορφές μηχανισμών εξουσίας συνυπάρχουν και συνδυάζονται ενεργά, έχοντας διαφορετική λειτουργία και νόημα στη δομή των σχέσεων εξουσίας.

Οι κριτές της κανονικότητας είναι πανταχού παρόντες. Ζούμε στην κοινωνία του δασκάλου – κριτή, του ιατρού – κριτή, του εκπαιδευτικού – κριτή: πάνω σε αυτούς βασίζεται το οικουμενικό βασίλειο του κανονιστικού: και κάθε

άτομο, όπου και αν βρίσκεται, υποτάσσει το σώμα του, τις χειρονομίες του, τη συμπεριφορά του, τις κλήσεις του, τα επιτεύγματά του¹¹¹.

Έχει σημασία ότι η κυριαρχική εξουσία¹¹² είναι αυτή που περιορίζει, οριοθετεί, απαγορεύει, ενώ η πειθαρχική εξουσία ελέγχει, επιτηρεί, ρυθμίζει, διακρίνει το κανονικό από το μη κανονικό και το απομακρύνει, αφού η «ανοχή» δεν αποτελεί πια καίρια χειρονομία¹¹³. Η εξουσία της ασφάλειας ενεργοποιεί τις προηγούμενες. Στην περίοδο της οικονομικής κρίσης στην Αθήνα η κυρίαρχη εξουσία προσπαθεί να διατηρήσει την ισχύ και την τάξη καθώς *μια διμοιρία των ΜΑΤ προχωρούσε σε παράταξη αργά προς την Ερμού δεχόμενη βροχή από πέτρες*. (ZTM, σ. 27). Αξιοσημείωτο είναι πως από την εξαίρεση ή την παρέκκλιση εξάγονται τρόποι, κανόνες και συμπεράσματα για την αντιμετώπιση της αταξίας. Συνεπώς, η εξουσία προσπαθεί να ελαχιστοποιήσει, να συρρικνώσει το απρόβλεπτο και το απρόσμενο, δίχως να μπορεί να το σταματήσει απολύτως.

Κάθε κοινωνία δεν μπορεί να αγνοήσει και να αποκλείσει το μεταναστευτικό φαινόμενο επειδή μέσα σε αυτήν συμβαίνει η ενσωμάτωση των ατόμων. Αδιαμφισβήτητα, οι κοινωνίες που δέχονται μετανάστες δεν έχουν ομοιογένεια στο εσωτερικό τους, όμως δεν μπορούν να υπάρξουν τοπικές και εθνικές λύσεις σε προβλήματα που συνιστούν οικουμενικά φαινόμενα. Ο ρευστός σύγχρονος τρόπος ζωής παραμένει νομαδικός και αποτυχημένος. Συνεπώς, η λύτρωση και η σωτηρία είναι παροδικές, αφού επανέρχεται η απογοήτευση στα πρόσωπα των ανθρώπων¹¹⁴. Με δεδομένα όλα τα παραπάνω δεν εκπλήσσει το γεγονός πως η ανασφάλεια και τα άγχη αναδιαμορφώνονται καθημερινά εξαιτίας της ευαισθησίας των ανθρώπινων σχέσεων, των εύθραυστων και επισφαλών δεσμών, της μεταβλητότητας και της αστάθειας της αγοράς εργασίας, του μετέωρου και ευάλωτου τρόπου ζωής. Γίνεται, κατά συνέπεια, εύκολα αντιληπτό πως οι σημερινές μητροπόλεις συνθέτουν ανθρώπινες χωματερές, γεμάτες άγχη και προβλήματα για όλους τους παρίες της επισφαλούς μεταμοντέρνας κοινωνίας.

¹¹¹ Foucault, 1977: 304.

¹¹² Foucault, 1977: 82-85. Από πολύ νωρίς η κυρίαρχη εξουσία κατάλαβε τη δυναμική που έχει ένα συγκεντρωμένο πλήθος στον δημόσιο χώρο.

¹¹³ Bauman, 2009: 61.

¹¹⁴ Bauman, 2011: 188.

3.3 Η διασάλευση των σχέσεων

Ο σύγχρονος άνθρωπος ζει και αναπνέει μέσα σε μια ιδιαίτερα πολυσύνθετη και αντιφατική ατμόσφαιρα, η οποία τον κάνει όλο και περισσότερο αδιάφορο, κάτι που δυσχεραίνει πολύ την πορεία του εγώ προς το εμείς, όσο κι αν συναντιέται συνεχώς με τους άλλους. Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης οι ανθρώπινες σχέσεις δέχονται αλλεπάλληλα χτυπήματα από ποικίλους «εχθρούς», όπως ο καταναλωτισμός, ο ευδαιμονισμός και η τεχνολογία. Οι ανθρώπινες σχέσεις ως αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής του ατόμου δεν υφίστανται πια όπως άλλοτε. Ο σημερινός άνθρωπος μετατρέπεται σε μια εγωπαθή, εγωκεντρική, εσωστρεφή, απομονωμένη, μοναχική προσωπικότητα δημιουργώντας συμβατικές και επιφανειακές σχέσεις. Ο ειδικός φρουρός στο μυθιστόρημα *Τελευταία έξοδος Στυμφαλία*, βλέποντας τον συγκρατημένο Ανδρέα να αποτραβιέται τη στιγμή που πάει να καθίσει δίπλα του, σχολιάζει χαρακτηριστικά: *Κι εγώ, και όλοι μας νομίζω, έχουμε ξεσυνηθίσει την ανθρώπινη συντροφιά.* (ΤΕΣ, σ. 181). Αυτή η κατάσταση παρατηρείται στις σχέσεις γονέων και παιδιών, εκπαιδευτικών και μαθητών, στις φιλικές σχέσεις, στις συζυγικές και συντροφικές σχέσεις, στις σχέσεις με τον πλησίον.

Μέσω του πλήθους των ψυχρών, περίπλοκων και επιφυλακτικών ανταγωνιστικών σχέσεων που επιβάλλονται στον αστικό χώρο, ο κατακερματισμός της προσωπικότητας του ατόμου επιφέρει την αλλοτρίωσή του. Οι άνθρωποι αποφεύγουν να εμπιστευτούν τους συνανθρώπους τους καθώς επιλέγουν για συντροφιά τη μικρή οθόνη με το ψεύτικο και ταυτόχρονα εξωραϊσμένο μεταμοντέρνο μοντέλο ζωής που τους προωθείται κάθε στιγμή από τα καλοστημένα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Ο μηχανισμός αυτός δημιουργεί στα άτομα ανατιολόγητο άγχος και υπονομεύει σημαντικά την αυτοπεποίθησή τους, καθώς τους προκαλεί διαρκώς την εντύπωση πως υστερούν σε σχέση με τους υπολοίπους. Άβουλοι εκφραστές ξένων αντιλήψεων, αδυνατούν να σχηματίσουν σταδιακά τη δική τους άποψη για την κοινωνική τους πραγματικότητα, με άμεσο επακόλουθο να υποκύπτουν στις επιταγές της αλλοτριωμένης ρευστής κοινωνίας.

Η αλλοίωση των ανθρώπινων σχέσεων συνδέεται άμεσα με τον υπερκαταναλωτισμό¹¹⁵. Αγοραστές σαν την Κατερίνα στο μυθιστόρημα *Ζούμε τις*

¹¹⁵ Harvey, 2009: 373-375. Ο ρυθμός της κατανάλωσης και της αποβολής αγαθών και υπηρεσιών επιταχύνεται στη μετανεωτερικότητα. Η αξία του στιγμιαίου έχει το προβάδισμα με αποτέλεσμα την «απόρριψη αξιών, τρόπων ζωής, σταθερών σχέσεων και προσκολλήσεων σε πράγματα, κτήρια, τόπους,

τελευταίες μας μέρες έχουν ως κύρια ασχολία την αγορά κάθε καινούργιου προϊόντος που κυκλοφορεί έχοντας ταυτίσει στη σκέψη τους την ευτυχία με τον πλούτο και την απόκτηση υλικών αγαθών: «Λοιπόν. Αυτό... κι αυτό... κι αυτό. Τυλίζετε τα όλα» είπε η Κατερίνα στην πωλήτρια. «Θα τα αγοράσω όλα». Η πωλήτρια κοίταζε με έκπληξη. (ZTM, σ. 91). Βασικό αίτιο της διασάλευσης των ανθρώπινων σχέσεων αποτελεί ο ευδαιμονισμός, η συσσώρευση υλικών αγαθών πιστεύοντας πως αυτά εγγυώνται την ευδαιμονία. Η υλίστρια αδελφή του αφηγητή στο μυθιστόρημα *Ζούμε τις τελευταίες μας μέρες* εμφανίζεται πολυάσχολη με τον εαυτό της και λιγότερο με τη μητέρα της, αποτυπώνοντας γλαφυρά τον άκρατο καταναλωτισμό της ελληνικής κοινωνίας λίγο πριν από την κρίση.

Της προτείνει βελονισμό και φυσιοθεραπεία, της συνιστά να χάσει βάρος και να ασχολείται περισσότερο με τον εαυτό της – σαν να ασχολείται και με τίποτε άλλο η γριά. [...] Απόφοιτος της Σχολής Γραμματέων του Πιερς Κόλλετζ, τυπική μεσογειακή καλλονή που αφιέρωσε άπειρες ώρες σε ισιώματα και κατσαρώματα μαλλιών, μανικιούρ και πεντικιούρ, με καλή καριέρα σε εταιρείες διακίνησης πετρελαιοειδών και σε εφοπλιστικές επιχειρήσεις, η αδελφή μου δεν δίσταζε να μεταπηδήσει από δουλειά σε δουλειά αρκεί να της δινόταν ένα περισσότερο κυριλέ περιβάλλον και ένα καλύτερο μόνους. Την ίδια τακτική ακολούθησε και με τους γάμους, όπου στον τρίτο κατά σειρά τα κατάφερε να πιάσει την καλή [...] (ΤΕΣ, σ. 153-154)¹¹⁶

Οι φρενήρεις ρυθμοί των σύγχρονων αστικών κέντρων μαζί με το πλήθος των εργασιακών υποχρεώσεων δεν αφήνουν ελεύθερο χρόνο για στοχασμό, προβληματισμό, κριτική σκέψη, εξέταση και ενδοσκόπηση. Ο ήρωας του Μ. Μοδινού αναφέρει χαρακτηριστικά πως την περίοδο πριν από την κρίση δεν προλάβαινε να διαθέσει

ανθρώπους και γενικά αποδεκτούς τρόπους δράσης και ύπαρξης».

¹¹⁶ Βλ. επίσης: *Για όσους λοιπόν δεν το γνωρίζουν, τρία και πλέον σπίτια ανά νοικοκυριό διαθέτουμε, έστω κι αν σήμερα παραμένουν άδεια, παγωμένα και ανοίκιαστα – σύμφωνα με τα αδιάβλητα εν προκειμένω στοιχεία της Ενιαίας Στατιστικής Αρχής. Τρία σπίτια ανά νοικοκυριό, σε βουνά και σε ραχούλες, σε παραλίες και καταμεσής των κάμπων, στην Άνω Βούλα και στην Άνω Μεριά Πηλίου. Και δεν μιλάμε για χαμόσπιτα, καλέ μου φίλε. (ΤΕΣ, σ. 23). Ομοίως: Ήταν έκπληκτος ο καλός μου φίλος με την επιτάχυνση των αλλαγών που συντελούνταν στην παλιά του πατρίδα, με την κατασπατάληση των χρημάτων που εκείνος και οι όμοιοί του εκταμίευαν για πάρτη μας, με το όργιο του κιτς ευδαιμονισμού, με τα αυθαίρετα που ξεπηδούσαν παντού, με τους κομματικούς στρατούς να λυμαίνονται τους δημόσιους πόρους, με τη συστηματική καταστροφή του τοπίου, με τις μισόγυμνες πρωί πρωί γραμματείς έξω από το γραφείο του περιφερειάρχη, με τους οπαδούς του ΟΦΗ που εισέβαλαν κάθε τρεις και λίγο στο γήπεδο όταν τους έπνιγε το δίκιο, με τα συλλογικά αιτήματα να συσσωρεύονται παράλληλα με τα συλλογικά αδιέξοδα. (ΤΕΣ, σ. 170-171).*

χρόνο για να ασχοληθεί αποκλειστικά με τον εαυτό του, επειδή προσπαθούσε καθημερινά να αγγίξει το πρότυπο του πετυχημένου οικονομικά. Επιθυμούσε να απολαμβάνει όλα όσα προβάλλονται στη σημερινή εποχή ως αξίες.

Ορέστη τον βαφτίσαμε, σαν τον παππού του. Και, κατά τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα, δεν κάναμε δεύτερο παιδί προκειμένου να μη στερηθεί εκείνος τίποτα· κατά βάθος όμως, όσο το σκέφτομαι, για να συνεχίσουμε απερίσπαστοι την πορεία μας προς την πρόοδο και την ευημερία και την προσωπική καταξίωση – με μια λέξη, την καριέρα. (ΤΕΣ, σ. 19)¹¹⁷

Το άγχος του εντείνεται για την απόκτηση επίπλαστων αναγκών ξεχνώντας τον συνάνθρωπό του και δημιουργώντας σχέσεις και συνεργασίες επιφανειακές και ρηχές. Αποξενώνεται από τον ίδιο του τον εαυτό όταν διαπιστώνει πως ο μονήρης τρόπος ζωής του απέχει αισθητά από την ιδανική κατάσταση που είχε επιδιώξει να επιτύχει. Η ρευστή σχέση του ζευγαριού στο μυθιστόρημα του Μ. Μοδινού στηρίζεται στον ορθολογισμό και στον υλισμό παραμερίζοντας πολλά από τα συναισθηματικά στοιχεία της ζωής και των ανθρώπινων σχέσεων.

Ήταν μια εποχή που – νέο ζευγάρι τότε – εγώ και η Ηρώ δηλώναμε ότι πιστεύουμε στον κοινωνικό μετασχηματισμό, ό,τι κι αν σήμαινε ο όρος. Δεν κατανοούσαμε ότι αυτό στο οποίο πιστεύαμε δεν ήταν τίποτα περισσότερο από τον ορθό λόγο. Πάνω σ' αυτή τη βάση προσπαθήσαμε να θεμελιώσουμε τις σχέσεις μας με τον έξω κόσμο αλλά και την ιδιωτική μας σφαίρα – το γραφείο μας, την καθημερινότητά μας, τη μικρή μας οικογένεια. (ΤΕΣ, σ. 55)

Η απώλεια της εργασίας ή η χαμηλά αμειβόμενη εργασία ωθούν το άτομο σε ένα ολοένα και χαμηλότερο βιοτικό επίπεδο, το απομακρύνουν από την κατάσταση της αυτοπραγμάτωσης, από την πλήρη ανάπτυξη των ψυχικών και πνευματικών δυνατοτήτων του, από την εσωτερική του ισορροπία. Το εγκλωβίζουν σε μια ψυχικά εξαντλητική κατάσταση που αποδυναμώνει την ψυχική του υγεία, την αυτοπεποίθησή του, την αισιοδοξία του και την πρόθεση να θέτει υψηλούς στόχους για τον εαυτό του.

¹¹⁷ Βλ. επίσης: *Πλούτος και απελευθέρωση θα βάδιζαν στα καθ' ημάς χέρι χέρι. Πλούτος και μοναξιά, επίσης.* (ΤΕΣ, σ. 47). [...] ο άνθρωπος δεν ξέρει να διαχειριστεί την αφθονία – πολλώ δε μάλλον την ευτυχία. Είναι ζήτημα γενετικής και, επομένως, εξέλιξης. Η ευτυχία – ακούστε με προσεκτικά – είναι εχθρός της επιβίωσης, γιατί φέρνει τον εφησυχασμό. Γι' αυτό, το ανθρώπινο γένος γίνεται απάνθρωπο στα σύντομα διαλείμματα της ευτυχίας του. (ΤΕΣ, σ. 122-123).

Τροχοπέδη στην απόκτηση υγιών ανθρωπίνων σχέσεων αποτελεί η υπερεργασία ως μέσο βιοπορισμού. Το υψηλό κόστος διαβίωσης υποχρεώνει πολλούς ανθρώπους να εργαστούν σκληρά για ώρες υπό συνθήκες έντονης πίεσης με επακόλουθο η εργασία να γίνεται συνώνυμο της καταπίεσης και της εκμετάλλευσής τους. Οι περισσότεροι σήμερα δουλεύουν πολλές ώρες, λαμβάνοντας ένα μισθό που με δυσκολία καλύπτει τις βασικές τους ανάγκες και υποχρεώσεις, πάντοτε υπό την απειλή μιας ενδεχόμενης απόλυσης. Ο Αλέξης στο μυθιστόρημα *Ζούμε τις τελευταίες μας μέρες* παρόλο που τις περισσότερες ώρες της ημέρας βρίσκεται στον εκδοτικό οίκο, ο μισθός του είναι πενιχρός. Κατά συνέπεια, εκμηδενίζεται ο ελεύθερος χρόνος του, η ψυχική και σωματική κόπωση γίνεται αισθητή.

Η μεγαλύτερη ευελιξία σε σχέση με τις κλειστές κοινωνίες των επαρχιακών περιοχών και η εύρεση εργασιακών ευκαιριών έχει ως συνέπεια τη δημιουργία τεράστιων απρόσωπων πόλεων, βάσει των οποίων οι ανθρώπινες σχέσεις είτε είναι απολύτως τυπικές είτε απουσιάζουν παντελώς. Το φαινόμενο της αστυφιλίας δεν αμβλύνεται, παρ' όλες τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης, τον σκληρό ανταγωνισμό και το βάρος των ευθυνών, των καθηκόντων και των πληροφοριών του αστικού περιβάλλοντος.

Οι πιο πολλοί αδιαφορούν για τους ανθρώπους γύρω τους υπό την κάλυψη της ανωνυμίας, επιλέγουν να απομονώνονται και να ζουν με μεγάλη επιφυλακτικότητα και δυσπιστία απέναντι στον συνάνθρωπο που έχει μετατραπεί πλέον σ' έναν δυνάμει ανεπιθύμητο ξένο. Η αποστασιοποίηση της Κατερίνας στο μυθιστόρημα *Ζούμε τις τελευταίες μας μέρες* είναι εμφανής όταν ο συνεπιβάτης της αρχίζει να κουβεντιάζει μαζί της και εκείνη απαντά μονολεκτικά. Καθώς ο συνεπιβάτης συνεχίζει να μιλά ακατάπαυστα, η αδιαφορία της γίνεται μεγαλύτερη. Παρόλο που στις σύγχρονες μεγαλουπόλεις οι άνθρωποι περιβάλλονται από πλήθος άλλων ανθρώπων, βιώνουν έντονα συναισθήματα μοναξιάς και αποξένωσης. Υιοθετούν το σύγχρονο μοντέλο ζωής που βασίζεται στην ουδετερότητα, την απάθεια, την αποστασιοποίηση, την αδιαφορία, αποστρεφόμενοι τη δημιουργία σχέσεων πραγματικής επικοινωνίας και συντροφικότητας. Η υπερίσχυση του υλιστικού προτύπου ζωής, η απάθεια και η ψυχρότητα του ατόμου απέναντι στα προβλήματα και τις δοκιμασίες των άλλων, καθώς και η δυσαρέσκεια από τις επιδόσεις των πολιτικών παρατάξεων, εξωθούν στην υιοθέτηση μιας περιφρονητικής στάσης.

Μεταξύ μας, φίλε μου, ποιος πίστευε ποτέ, ακόμη και στην μπελ επόκ της ανεμελιάς, τις αερολογίες περί Πράσινης Ανάπτυξης, σε μια κοινωνία που δεν τα κατάφερε να χωροθετήσει μια χωματερή στην Αττική ούτε καν εν μέσω Ολυμπιάδας, ειδικά όταν εκφέρονταν από τα χείλη των ίδιων εκείνων που κάθε τρεις και λίγο νομιμοποιούν τα αυθαίρετα επικαλούμενοι κοινωνικές ανάγκες, στη χώρα με τα περισσότερα παγκοσμίως κατά κεφαλήν σπίτια;

(ΤΕΣ, σ. 22-23)

Οι ιδιωτικές σχέσεις προτάσσονται εξυπηρετώντας τη σκοπιμότητα, το προσωπικό όφελος, το κέρδος διαμορφώνοντας μια κενή καθημερινότητα¹¹⁸. Σε άμεση συνάφεια με τη νεωτερική πόλη συνιστά μια ενισχυμένη εκδοχή της. Η μεταμοντέρνα πόλη αναπτύσσει σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό τη λογική του νεωτερικού άστεως.

Στη νεωτερική ρευστή πόλη, οι ανθρώπινες σχέσεις συνδέονται με τη θέση που κατέχει το άτομο στο κοινωνικοοικονομικό σύστημα και τη διαμόρφωση των κατάλληλων ευκαιριών για τη σύναψή τους. Το απαιτητικό και αγχώδες περιβάλλον της είναι ακατάλληλο για ουσιώδεις και αρραγείς σχέσεις αξιοπιστίας και ευθύτητας. Ιδιαίτερα ο άνθρωπος που ζει την αστική συνθήκη της κρίσης εμφανίζεται αδύναμος να εξωτερικεύσει τα συναισθήματά του, με ανεπαρκή αυτοεκτίμηση, προσωπική φροντίδα και ψυχική ισορροπία. Ο Ορέστης στην *Άκρα ταπείνωση*, έγκλειστος στο κρατητήριο, βρίσκει χρόνο να προβληματιστεί για τη σχέση του με τη μητέρα του Νύμφη, αναπτύσσοντας έναν νοερό διάλογο με σκέψεις που δεν της εξέφρασε ποτέ, αν και τον απασχολούν όλη του τη ζωή. Η συγγένεια του αίματος αποτελεί έναν ισχυρό δεσμό, αλλά απαιτεί αμοιβαία δέσμευση, αλλιώς εξασθενεί¹¹⁹.

Κράτησε το βλέμμα πάνω της, ενώ ήξερε πως συνέχιζε το ίδιο λάθος. Δεν είχε όμως άλλο τρόπο τώρα. Μ' αυτό το βλέμμα έπρεπε να τη ρωτήσει μονομιάς όλα τα βασανιστικά και επίμονα ερωτήματα, που ολόκληρη ζωή δεν έτυχε, ή δεν είχε τολμήσει, να της απευθύνει. Όχι μονάχα από δική του ανασφάλεια ή από σεβασμό για την προσωπική της ιστορία. Δεν το είχε κάνει για να μην την πληγώσει πιο βαθιά, έτσι εύθραυστη που είχε αποδειχθεί η μάνα του. (ΑΤ, σ. 184-185)

¹¹⁸ Sennett, 1999: 15-46. Ο Sennett εξετάζει πώς τα άτομα χάνουν τη δυνατότητα δέσμευσης με άλλους ανθρώπους όταν δε συνδέονται μαζί τους με οικογενειακούς ή φιλικούς δεσμούς.

¹¹⁹ Bauman, 2011: 68.

Ο Ανδρέας στο μυθιστόρημα του Μ. Μοδινού γίνεται ευαίσθητος και συχνά ευσυγκίνητος, παρόλο που προσπαθεί να πείσει τον εαυτό του για το αντίθετο πιστεύοντας πως δεν επιβιώνεις αλλιώς.

Γαμώτο, πάλι κλαίω. Πρέπει να σταματήσει αυτό το βιολί. Απαγορεύεται αυστηρώς το οδηγείν με δακρυσμένα μάτια. Επικίνδυνο. Αλλά αυτά παθαίνει όποιος παρεκκλίνει από την πραγματικότητα των αριθμών, όποιος επιτρέπει στο ποιοτικό στοιχείο να κυριαρχήσει. Ο κόσμος των αισθημάτων είναι ολισθηρό πεδίο, φίλε μου. (ΤΕΣ, σ. 43)

Σε τέτοιες εύθραυστες στιγμές, το διαδίκτυο εμφανίζεται σαν καταφύγιο για να απαλύνει τον πόνο. Το άτομο αισθάνεται την ανάγκη να ανήκει αλλά με τον δικό του τρόπο, χωρίς να πιέζεται να έρθει σε άμεση επαφή με τους άλλους και να δείχνει πώς πραγματικά νιώθει. Μέσα από το διαδίκτυο, όμως, αισθάνεται προστατευμένο όταν δεν μπορεί να αντιμετωπίσει τον έξω κόσμο. Ένα πολύ μεγάλο μέρος των νέων επικοινωνεί και εκφράζεται μέσα από ένα επίπλαστο, ηλεκτρονικό περιβάλλον και αντιλαμβάνεται αυτό το μέσο ως τον μοναδικό πρόσφορο τρόπο για δημιουργία γνωριμιών και επικοινωνίας. Ένας τέτοιος μοναχικός τρόπος επικοινωνίας, εκτός από τους κινδύνους που ενέχει, αποπροσανατολίζει από την πραγματικότητα, από τις αληθινές σχέσεις που αναπτύσσονται σε μια μη διαδικτυακή ζωή.

Ο ψυχρός ορθολογιστής γιος μου με τα λίγα λόγια και το σαρδόνιο χιούμορ, ο ευαίσθητος και εσωστρεφής, ο μοναχικός και σκεπτικιστής, ο ξεχασμένος για μερόνυχτα μπρος στην οθόνη του υπολογιστή όπως οι περισσότεροι της γενιάς του, ο γιος μου που είχε κατασκευάσει τον δικό του κόσμο και τον είχε εποικήσει. Ήταν φανερό πως δεν μπορούσε να τραφεί με τα απόβλητα των εθνικών αυταπατών. (ΤΕΣ, σ. 91-92)

Η διαδικτυακή ζωή έχει επίδραση και στις άμεσες διαπροσωπικές σχέσεις –φιλικές ή ερωτικές– που έχουν οι νέοι διότι ολοένα και περισσότεροι «χτίζουν» σχέσεις διαδικτυακά και επικοινωνούν χωρίς όμως να επενδύουν συναισθηματικά.

Η κρίση που παρατηρείται στις διαπροσωπικές σχέσεις ωθεί στην ανάγκη για διασκέδαση χωρίς ουσιαστική συναισθηματική επικοινωνία, επαφή και σύναψη δεσμών. Η διάρκεια ούτε επιτυγχάνεται εύκολα ούτε είναι ουσιαστικά το ζητούμενο: η σύναψη είναι χαλαρή και πρόχειρη ώστε ανά πάσα στιγμή να μπορούν να λυθούν τα

δεσμά που –τυχόν– κρατούν τη σχέση. Οι εναλλακτικοί δεσμοί είτε ισχυροποιούν τις σχέσεις είτε τις αποδυναμώνουν. Έτσι, οι σχέσεις τους καθίστανται εύθραυστες, αναλώσιμες, φθαρτές, φοβικές στη διάρκεια, τις υποχρεώσεις, τις ευθύνες και τις εντάσεις που συνοδεύουν μια σχέση¹²⁰.

Στο επίκεντρο της προσοχής των ατόμων της επισφαλούς μετανεωτερικής ζωής εμφανίζεται η έννοια της «σύνδεσης», της «επαφής», της «συσχέτισης», ενώ απουσιάζει πλέον η έννοια της «σχέσης». Η πρώτη είναι χαλαρή, χωρίς πολλές απαιτήσεις και πιέσεις, η δεύτερη –η σχέση όπως υπήρχε παλιότερα–, στον βαθμό που ακόμη υφίσταται, προσαρμόζεται στα δεδομένα της εποχής προσπαθώντας να διαρκέσει μέσα στην αβεβαιότητα και την απάθεια. Πολλοί συνειδητοποιούν πως δεν κάνουν σχέσεις ουσίας αλλά σχέσεις ανάγκης και «εξυπηρέτησης», πράγμα το οποίο μπορεί να προβληματίσει το άτομο και να του προκαλέσει αισθήματα απογοήτευσης και θυμού. Έτσι εξηγούνται οι άμυνες εναντίον της απομόνωσης του ατόμου όταν αποκτά οικειότητα, όταν εμπιστεύεται τα προσωπικά του σε κάποιον άλλο, όταν εκμυστηρεύεται τις ανησυχίες και τους στόχους του, όταν επιδιώκει να συμπλεύσει με άλλους, ακόμη και όταν φανερώνει τη δυσαρέσκεια ή τον θυμό του¹²¹. Σπάνια πλέον, η αποκάλυψη ενός μυστικού σε λίγους και ξεχωριστούς ανθρώπους δημιουργεί στενές σχέσεις και σύναψη στέρεων δεσμών ανάμεσα στα πρόσωπα. Ο Bauman δικαιολογημένα διαπιστώνει πως «η σημερινή κρίση της ιδιωτικότητας είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με την αποδυνάμωση και φθορά όλων ανεξαιρέτως των ανθρώπινων δεσμών»¹²². Διανύουμε την εποχή των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (facebook, instagram, twitter) μέσα από τα οποία το άτομο αναπτύσσει σχέσεις βασισμένες στη συμπάθεια, στην αρέσκεια, στην προτίμηση (likes) και στην κοινοποίηση, στον διαμοιρασμό σκέψεων ή και συναισθημάτων (share), ενώ παραβλέπει την ανθρώπινη επαφή και το συναίσθημα. Τα πάντα γίνονται εύκολα, γρήγορα και υπάρχουν σε αφθονία: οι άνθρωποι αποκτούν φίλους, ερωτεύονται και χωρίζουν αμέσως, χωρίς να αφιερώσουν χρόνο, να πολιορκήσουν το ταίρι τους, να επικοινωνήσουν και να επενδύσουν συναισθηματικά.

Οι σύγχρονες ερωτικές σχέσεις και κατ' επέκταση οι διαπροσωπικές σχέσεις διέπονται από αμφιβολία, αστάθεια και επισφάλεια δεδομένου ότι το άτομο

¹²⁰ Bauman, 2011: 11.

¹²¹ Fromm, 2015: 86.

¹²² Bauman, 2012: 143.

συνυπάρχει σε δυο περιβάλλοντα, το offline και το online περιβάλλον¹²³ που αποτελεί μέρος του πρώτου, επιχειρώντας να διαμορφώσει τον διαδικτυακό μη-τόπο¹²⁴ με τις νέες μεθόδους τεχνολογίας. Ο πατροπαράδοτος ρομαντικός χαρακτήρας των σχέσεων, της «αιώνιας αγάπης» είναι πλέον –με ελάχιστες εξαιρέσεις– παρωχημένος. Αντιθέτως, κυριαρχεί η αφθονία και η ποικιλία των «ερωτικών εμπειριών» που φανερώνει πως ο έρωτας ανάγεται σε δεξιότητα και αποκτάται με την εξάσκηση¹²⁵. Αρκετές σχέσεις όμως κατορθώνουν και διατηρούνται στον χρόνο διότι υπάρχει συναισθηματική ασφάλεια του ζευγαριού, η οποία δεν βασίζεται στο συμφέρον και στο όφελος αλλά στην αμοιβαία ανταλλαγή συναισθημάτων. Οι μακροχρόνιες σχέσεις εμπεριέχουν συμβιβασμό, εκτίμηση, σεβασμό και εμπιστοσύνη. Κάθε έρωτας επιζητά τη λαχτάρα, την ορμή, την ταπεινότητα αλλά και την ένωση, χωρίς να υπάρχει κανένα ίχνος αβεβαιότητας ή αγωνίας. Μέσα σε μια πραγματική σχέση, ο άνθρωπος έχει τη διάθεση να φροντίζει, να προσφέρει, να προφυλάσσει και να προστατεύει τον άλλον ανά πάσα στιγμή, πιο συγκεκριμένα επιλέγεται ο ένας για τον άλλον. Ασφαλής δεσμός θεωρείται αυτός που επιζητά τις κοντινές σχέσεις, τις σχέσεις εγγύτητας και τοποθετεί τα προσωπικά του όρια, ενώ ταυτόχρονα σέβεται και των υπολοίπων. Στο μυθιστόρημα *Τελευταία έξοδος Στυμφαλία*, η παραμονή του Ανδρέα στον γάμο του με τη σύζυγό του Ηρώ καθίσταται δύσκολη, παρά τις προσπάθειές του, καθώς η εξέλιξη της τεχνολογίας και ο ατομικισμός της κοινωνίας έχουν δημιουργήσει μία συναισθηματική απληστία, ενδεικτικό παράδειγμα της οποίας εμφανίζεται η Ηρώ, η οποία ζητά ατέρμονη ανταπόκριση, επιβεβαίωση, υποστήριξη και ικανοποίηση των συναισθηματικών, ερωτικών και υλικών της αναγκών.

Έψαχνα κλήσεις, συστηματοποιούσα κωδικούς, προέβαινα σε συσχετισμούς για να αιτιολογήσω την απόλυτη αποξένωσή μας, την αύξουσα εχθρότητα, την απόλυτη ασυνεννοησία που είχε εγκατασταθεί από καιρό στον κοινό βίο μας. Ο λογαριασμός της COSMOTE [...] σκιαγραφεί την κορύφωση μιας σχέσης, τη φθίνουσα πορεία της, τον αργό της θάνατο, ενδεχομένως κάποτε την αναβίωσή της. [...] ήμουν σε θέση να εκθέσω μια ιστορία, άλλη από το άθροισμα των κλήσεων της Ηρώς, μια ιστορία που εξηγούσε τη μακρά μας

¹²³ Bauman, 2019: 87.

¹²⁴ Τον όρο *μη τόπο* εισήγαγε ο Michel de Certeau (1984), ενώ διεξοδικά μελέτησε ο Γάλλος ανθρωπολόγος Marc Augé (1995) στην ομώνυμη μελέτη του.

¹²⁵ Bauman, 2011: 25.

κρίση, την αύξουσα δυσπιστία, τη βαργεστημάρα, τις αλλεπάλληλες, φαινομενικά αναίτιες προστριβές και την ερωτική απομάκρυνση. (ΤΕΣ, σ. 113)

Η τεχνολογία δημιουργεί την εντύπωση της εγγύτητας. Η επιθυμία των ανθρώπων για επαφή δημιουργεί μια συνεχή ροή επικοινωνίας που εκτονώνεται βυθίζοντάς τους ταυτόχρονα σε μεγαλύτερη μοναξιά.

Αποτελεί όμως ουτοπία να αναμένει το άτομο πως θα καλυφθούν όλες οι επιθυμίες του μέσα από μία σχέση, αμελώντας πως η σημαντικότερη ανάγκη του ανθρώπου μέσα σε αυτή είναι η αγάπη. Ακόμη και ο ταυτόχρονος οργανισμός προϋποθέτει την αγάπη (ΤΕΣ, σ. 68), αναφέρει ο Ανδρέας, ελεύθερος πια μετά το σπάσιμο της οικογενειακής εστίας στα δυο – μάλλον στα τρία – με ό,τι αυτό συνεπέφερε (ΤΕΣ, σ. 107), δοκιμάζοντας την ευκαιριακή συνεύρεση είτε μερικές χλιαρά ευχάριστες βραδιές σε σπίτια (ΤΕΣ, σ. 46) με κάποια πρώην φίλη είτε στην εθνική οδό πριν δώσει τέλος στη ζωή του. Η αγάπη και η στοργή χρειάζεται να έχουν διάρκεια με συχνές «ενέσεις τόνωσης» για να είναι μια σχέση ουσιαστική και αληθινή. Αντιθέτως, στην περίπτωση του ζευγαριού στο έργο του Μ. Μοδινού αυτές τείνουν να εξασθενούν όσο περνάει ο καιρός, *αν και δεν έλειπαν οι προσπάθειες να ξεθαφτεί η φλόγα* (ΤΕΣ, σ. 161). Η σχέση πήρε άλλη τροπή. Σε αυτή την εξέλιξη σημαντικό ρόλο είχαν

οι κυκλοθυμίες, η ασυνεννοησία, το χλιαρό σεξ, το διόλου σεξ, οι φαντασιώσεις στη διάρκεια του σεξ, η αφηνίδια απόφαση να κάνει μεταπτυχιακό στη Γεωγραφία στα σαράντα της, τα συνέδρια επί συνεδρίων [...] Αίφνης, η κοινή μας ζωή, η ίδια η ζωή αναμφίβολα, που τη ζούσα με τα δικά μου μέσα και της έδινα τις δικές μου ερμηνείες, φωτιζόταν από μια τελείως άλλη γωνία. Η κάθε λεπτομέρεια αποκτούσε τη δική της εσωτερική ζωή, και μάλιστα έπαυε να έχει νόημα. (ΤΕΣ, σ. 114)

[...] η Ηρώ ήταν ερωτευμένη με έναν άλλο ενώ ο κοινός μας βίος κυλούσε φαινομενικά απρόσκοπτα. (ΤΕΣ, σ. 115)

Τα συναισθήματα του ζευγαριού δεν βρήκαν γόνιμο έδαφος για να ριζώσουν βαθιά. Γι' αυτό, όταν διαλύθηκε η σχέση τους, δεν χρειάστηκε πολύς χρόνος για να επουλωθούν οι πληγές¹²⁶ διότι η γυναίκα του είχε ήδη βρει καινούργιο σύντροφο.

¹²⁶ Bauman, 2011: 53.

Στον σύγχρονο καταναλωτικό πολιτισμό χαρακτηριστικά όπως η ταπεινοφροσύνη, η πίστη, το θάρρος, η αφοσίωση θεωρούνται σπάνια και, κατά συνέπεια, η εκπλήρωση της αγάπης εξακολουθεί να είναι δυσεύρετο απόκτημα. Επόμενο είναι να προάγεται η πρόσκαιρη ικανοποίηση, η ευκαιριακή συνεύρεση, οι άμεσες διέξοδοι και οι σύντομες εκτονώσεις –καταστάσεις που δεν προϋποθέτουν χρόνο, καθυστέρηση και επανάληψη. Καθώς η μακροχρόνια σχέση εξελίσσεται σε σύντομη, μοιάζει αναλώσιμο προϊόν με καταληκτική ημερομηνία: *εμείς οι δυο χωρίσαμε γιατί όλα τα πράγματα κάποτε τελειώνουν* (ΤΕΣ, σ. 141). Ο χωρισμός του ζευγαριού καθίσταται αναπόφευκτος και η μετάβαση από τον γάμο στον χωρισμό αποτελεί ένα ιδιότυπο κατώφλι προσαρμογής. Το άτομο μέσα από τις δίχως συναίσθημα σχέσεις, εκτονώνει την πρόσκαιρη επιθυμία του νιώθοντας συναισθηματικά ασφαλές, χάνοντας όμως την ευκαιρία να βιώσει τη χαρά και την ευτυχία που χαρίζει η αγάπη, η ψυχική επαφή αλλά και το αμοιβαίο ενδιαφέρον. Εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι πως πολλοί συνδέουν τη σεξουαλική επιθυμία με την αγάπη και εξάγουν το συμπέρασμα ότι η έντονη ερωτική επιθυμία ισοδυναμεί με την αγάπη¹²⁷. Πολλά ερωτευμένα ζευγάρια δεν αισθάνονται αληθινή αγάπη. Χωρίς αυτήν, δυο άνθρωποι παραμένουν άγνωστοι συνεχίζοντας να βιώνουν τη μοναξιά τους. Η αποξένωση και η ανασφάλεια που νιώθουν καθημερινά κατευνάζεται και ανακουφίζεται από τις εφήμερες σχέσεις που δεν δημιουργούν άγχος ούτε πρόσθετες υποχρεώσεις.

Στον σύγχρονο δυτικό πολιτισμό, κάθε άνθρωπος αγωνίζεται να παραμείνει κοντά στους συνανθρώπους του, παρ' όλ' αυτά οι περισσότεροι ζουν ολομόναχοι, έχοντας χάσει τον εαυτό τους, πλημμυρισμένοι από αισθήματα άγχους, αβεβαιότητας και απογοήτευσης, χωρίς να καταφέρνουν να υπερβούν την απομόνωσή τους¹²⁸. Ο αφηγητής του μυθιστορήματος *Τελευταία έξοδος Στυμφαλία* φαίνεται πως έχει μετατραπεί σε ένα εσωστρεφές άτομο, το οποίο δεν ευχαριστείται με τίποτα, διότι ακούει ένα μουσικό κομμάτι στο ραδιόφωνο χωρίς να παρασύρεται πλέον συναισθηματικά:

Η συγκίνηση δεν με κατακλύζει ωστόσο με τη σφοδρότητα που θα περίμενα, καθώς το κομμάτι συνδέεται με μια από τις ωραιότερες νύχτες της ζωής μου [...]. Ίσως, γιατί τίποτα δεν είναι πια όπως τότε. Ίσως, γιατί η συναισθηματική αποστείρωση καλπάζει με το ρυθμό γάγγραινας. (ΤΕΣ, σ. 148)

¹²⁷ Fromm, 2015: 87.

¹²⁸ Fromm, 2015: 125.

Ένα από τα καταπραϊντικά που του προσφέρει η κοινωνία είναι οι βραχυπρόθεσμες σχέσεις, σχέσεις ορθολογικές, ενσυνείδητες, ελεγχόμενες, χαλαρές και διασκεδαστικές. Η «διασκέδαση» βασίζεται στις ευκαιρίες, στην πρόσκαιρη ευχαρίστηση, στην ικανοποίηση και στην κατανάλωση των σχέσεων. Κάτι ανάλογο συμβαίνει στο μυθιστόρημα *Ζούμε τις τελευταίες μας μέρες* στη «σχέση» της Κατερίνας και του εγκρατή Παύλου διότι κάθε φορά που τον προσκαλεί σπίτι της, αυτός αρνείται: «Όχι. Τι να κάνω πάνω; Νυστάζω...» [...] «Μα έλα λοιπόν» επέμεινε η Κατερίνα. «Όχι, όχι» είπε ο Παύλος. «Θα αργήσουμε πάρα πολύ». (ZTM, σ. 16-17). Φαίνεται πως ο Παύλος επιζητά μια σχέση ελεύθερη χωρίς υποχρεώσεις και δεσμεύσεις. Έτσι, οι συνεχείς και συχνές συνενυρέσεις εκτοπίζουν όχι μόνο τη συγκατοίκηση –τη συμβίωση στον ίδιο χώρο– αλλά και τον γάμο, το «για πάντα». Η Κατερίνα ρίχνεται με όλη τη δύναμη της ύπαρξής της στον έρωτά της για τον Παύλο –το όνειρο του ανικανοποίητου έρωτα– σε μια εποχή που οι ταχύτατες κοινωνικές εξελίξεις καταβροχθίζουν ακόμη και τους πιο ψύχραιμους ανθρώπους και μετατρέπουν τον έρωτα μόνο σε σαρκική επαφή. Τα συναισθήματά της ψάχνουν τρόπους να εκφραστούν σε έναν κόσμο που καταρρέει σε δύσκολους καιρούς. Η Κατερίνα βασανίζεται από την προσωπική της μοναξιά και τον δικό της προσωπικό αγώνα για τον αυτοκαθορισμό της, κάτι που επισημαίνει και ο ψυχολόγος, φίλος της συγκατοίκου της Κλέλιας:

«Όλα αυτά συμβαίνουν επειδή νιώθεις πως έχεις βρεθεί σε αδιέξοδο. Πλησιάζεις στα τριάντα και έχεις αρχίσει να προβληματίζεσαι για το τι θα κάνεις στη ζωή σου. Δεν είσαι ευχαριστημένη με τον τρόπο που ζεις, με τους ανθρώπους γύρω σου. Είναι και αυτή η ρημάδα η κρίση... Ψάχνεις μια σανίδα σωτηρίας και τη βρίσκεις στο πρόσωπο ενός άγνωστου άντρα. Δεν τον ξέρεις, δε σε φοβίζεται, ξέρεις πως δε θα τον έχεις ποτέ. Κατά κάποιον τρόπο είσαι δειλή, γιατί αποφεύγεις να αντιμετωπίσεις την κατάσταση κατά πρόσωπο.»

(ZTM, σ. 23)

Ελλείψει κάποιου στηρίγματος, η Κατερίνα παραιτείται σταδιακά, αφήνεται έρμαιο στον χείμαρρο των εξελίξεων, χωρίς όνειρα, προορισμό, στόχους και φιλοδοξίες, ώσπου γνωρίζει τον Παύλο και θέλει να ζήσει τον πραγματικό έρωτα, ακόμα κι αν είναι ένας άγνωστος γι' αυτήν. Αισθάνεται έναν έντονο ερωτικό ενθουσιασμό γι' αυτόν

που μετατρέπεται πολύ σύντομα σε έμμονη αγάπη¹²⁹. Όπως τονίζουν οι S. Forward και C. Buck στο έργο τους *Obsessive Love: When it hurts too much* (1991), η εμμονή στην αγάπη κάνει τα άτομα να ονειρεύονται, να εμπλέκονται και να επενδύουν συναισθηματικά σε ένα άλλο άτομο σε υπερβολικό και ακραίο βαθμό, χωρίς να υπάρχει ανταπόκριση. Πρόκειται για ένα επιβλαβές είδος αγάπης που πηγάζει από ένα εσωτερικό έλλειμμα του ατόμου και από τη χαμηλή αυτοεκτίμησή του.

«Δε μ' ενδιαφέρει. Θα τον παντρευτώ. Η λέξη "παντρευτώ" δεν έχει καμία σημασία. Ή μάλλον έχει: Σημαίνει πως θα είμαι δίπλα του για πάντα. Δε θα τον αφήσω πια να μου φύγει. Δε με νοιάζει να κάνω σπιτικό. Δε με νοιάζει να κάνω έξυπνα και όμορφα παιδιά. Τίποτε από αυτά. Τον θέλω πλάι μου. Θα τον κρατάω από το χέρι και δε θα τον αφήνω να κουνηθεί!»

Αν άκουγε κανείς την Κατερίνα να μιλάει έτσι, σίγουρα θα νόμιζε πως ήταν τρελή. Ή ότι έκανε την τρελή. Μα η Κατερίνα εννοούσε αυτά που έλεγε.

[...] «Περίεργο... είναι η πρώτη φορά στη ζωή μου που δε μ' ενδιαφέρει. Σαν να μην υπάρχει κόσμος τριγύρω μου. Είμαι ελεύθερη να τρέξω να τον κυνηγήσω.» (ZTM, σ. 59-60)

Η Κατερίνα συμπεριφέρεται με απόλυτη αφοσίωση από την αρχή και θεωρεί σωστή την πρόταση γάμου που κάνει στον Παύλο ως επιστέγασμα της ευτυχίας της και της εκ μέρους της αναζήτησης συναισθηματικής σταθερότητας. Ο Παύλος επιμένει να αρνείται τη σαρκική επαφή που του προσφέρεται εύκολα, επιθυμώντας απλώς τη στοιχειώδη σταθερότητα που έχει εκλείψει από την καθημερινότητά του. Ούτε όμως η Κατερίνα ενδιαφέρεται για την ερωτική συνεύρεση μαζί του αναφέροντας χαρακτηριστικά στη φίλη της:

«Κλέλια, το σεξ δεν έχει καμία σχέση με αυτό που νιώθω για τον Παύλο. Δόξα τω Θεώ, σεξ έχω κάνει αρκετό στη ζωή μου. Η ιστορία που ζω μαζί του είναι σε ένα ανώτερο επίπεδο. Κάθε φορά που τον βλέπω, δένομαι περισσότερο μαζί του». (ZTM, σ. 87-88)

Η Κατερίνα, με την πρόταση γάμου στον Παύλο, επιχειρεί τη μετάβαση από την

¹²⁹ Σύμφωνα με τους Susan Forward και Craig Buck (1991: 6), η έμμονη ή ψυχαναγκαστική αγάπη είναι μια ψυχολογική κατάσταση στην οποία ένα άτομο νιώθει μια ακατάσχετη έμμονη επιθυμία να κατακτήσει ένα άλλο άτομο για το οποίο αισθάνεται μια έντονη έλξη και πόθο έχοντας δυσκολία να δεχθεί την αποτυχία ή την απόρριψη.

εργένικη ζωή στον έγγαμο βίο, καθώς προετοιμάζεται γι' αυτό το γεγονός. Νιώθει ευτυχισμένη παρόλο που δεν ζουν πράγματα μαζί, ούτε μένουν μαζί, ούτε βγαίνουν συνεχώς: *Ούτε είχαν κάνει έρωτα. Αυτό της άρεσε. Ήθελε να τον νιώσει μέσα της την πρώτη νύχτα του γάμου. Όπως τα παλιά χρόνια. Για δεξ που είχε γίνει παλαιομοδίτισσα στα γεράματα!* (ZTM, σ. 94). Ωστόσο, τα γεγονότα την προλαβαίνουν. Ο Παύλος βρίσκεται νεκρός και η Κατερίνα δεν αποκτά τελικά την καινούργια ταυτότητα παραμένοντας «μετέωρη» στο κατώφλι της αλλαγής¹³⁰.

Η Κατερίνα και ο Παύλος στο μυθιστόρημα του Θ. Χειμωνά αντιπροσωπεύουν την αδιάκοπη αναζήτηση της αυθεντικής ψυχικής ταύτισης η οποία έχει χαθεί στη μετανεωτερική εποχή, καθώς το σεξ απομακρύνει τα αληθινά συναισθήματα διαγράφοντας την ανθρώπινη συναισθηματική επαφή. Μέσα στη σαθρότητα των ιδεών, αντιλαμβάνονται την ουσία της πραγματικής συντροφικότητας και αγάπης και προσδοκούν την ολοκλήρωση του έρωτά τους και της ευτυχίας τους. Ωστόσο, ο ρευστός κόσμος της κρίσης «εξορίζει» τον έρωτα και δίνει προτεραιότητα στις γρήγορες ερωτικές συνευρέσεις και το ευκαιριακό σεξ¹³¹.

Η αναζήτηση κάθε είδους συνύπαρξης ολοένα και αυξάνεται προβάλλοντας μια δραστηριότητα συγκρατημένη, υπολογισμένη αλλά ταυτόχρονα αδέσμευτη, ανεξάρτητη και ευχάριστη. Οι εύθραυστες σχέσεις της Κατερίνας και του Αλέξη και, στη συνέχεια, της Κατερίνας και του Παύλου στο μυθιστόρημα *Ζούμε τις τελευταίες μας μέρες*, του Ανδρέα με το γιο του στο μυθιστόρημα *Τελευταία έξοδος Στυμφαλία*, της Νύμφης με τον γιο της Ορέστη, της Κατερίνας με το γιο της Τάκη στην *Άκρα ταπείνωση* διαλύονται διότι δεν βρίσκονται σε στέρεο έδαφος για να ριζώσουν η ασφάλεια, η εμπιστοσύνη και τα συναισθήματα. Η ευτυχία του παροδικού χωρίς δεσμεύσεις που ζουν οι ήρωες συνοψίζει την αστάθεια και την επισφάλεια της αστικής συνθήκης της κρίσης.

¹³⁰ Turner, 1977: 95.

¹³¹ Ο Bauman αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «όταν η ποιότητα σε απογοητεύει αναζητάς παρηγοριά στην ποσότητα. Όταν δεν προβλέπεται διάρκεια, ίσως σε λυτρώσει η ταχύτητα της αλλαγής» (Bauman, 2011: 110).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μέσα από τη διερεύνηση των τριών μυθιστορημάτων ως προς την αστική συνθήκη της οικονομικής κρίσης και τον αγώνα για επιβίωση των ατόμων, η παρούσα εργασία επιχειρήσει να αναδείξει τις συνθήκες και τα όρια της μετανεωτερικής Αθήνας του 21ου αιώνα. Βασισμένη σε θεωρητικές απόψεις για τον μετανεωτερικό αστικό χώρο και για τις ανθρώπινες σχέσεις εκθέτει τις χωρικές εμπειρίες που αντλούνται από το βίωμα της ελληνικής κρίσης στη λογοτεχνική ανάπλασή του από τον Θανάση Χειμωνά, τον Μιχάλη Μοδινό και τη Ρέα Γαλανάκη.

Ο αναγκαστικός μετασχηματισμός της κοινωνίας που προκάλεσε η οικονομική κρίση στην Ελλάδα φέρνει τα πρόσωπα των τριών μυθιστορημάτων αντιμέτωπα με δυσμενείς συνθήκες και αδιέξοδα που επιφέρουν αλλαγές και στο αστικό περιβάλλον. Είναι δύσκολο να αποσαφηνιστεί ποιος είναι ο ρόλος της λογοτεχνίας σε καιρούς κρίσης, πώς μπορεί να συλλάβει και να αποδώσει η λογοτεχνία το φλέγον θέμα της κρίσης, ένα θέμα που βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη. Παρ' όλα αυτά, η λογοτεχνία δεν αναπαριστά μια άσκοπη, στάσιμη και ομοιόμορφη πραγματικότητα. Απεναντίας, η δράση και η αντισυμβατική πολλές φορές λειτουργία της περιλαμβάνει τη διαρκή ανανοηματοδότηση και ανασυγκρότηση στερεότυπων εννοιών, ιδεών και σημασιών. Τα τρία μυθιστορήματα αναφέρονται και εμβαθύνουν στις πτυχές της σύγχρονης Αθήνας, μαρτυρούν αποστροφή και απέχθεια για τη σημερινή ζωή των πόλεων. Επιπλέον, φανερώνουν αδυναμία των αστών για απελευθέρωση από τα δεσμά που τους ταλαιπωρούν.

Αδιαμφισβήτητα, η σχέση του ατόμου και του άστεως έχει διαταραχτεί και η πόλη εμφανίζεται να καταπιέζει τους κατοίκους της και τις μεταξύ τους σχέσεις δίχως να επιλύει και να βρίσκει διεξόδους στην υποβάθμισή της, στην αυξανόμενη φτωχοποίηση, στον ρατσισμό, στη μετανάστευση και στην ξενοφοβία. Αυτή η ζοφερή πραγματικότητα δεν αναιρεί ασφαλώς το γεγονός πως το άτομο και η πόλη εξακολουθούν να καθορίζουν ο ένας τον άλλο μέσα από συμφωνίες και διαφωνίες, συνέχειες και ασυνέχειες.

Με τις περιγραφές των σύνθετων και αντιφατικών καταστάσεων που αναπτύσσονται στην αστική συνθήκη της οικονομικής κρίσης, ο Θανάσης Χειμωνάς, ο Μιχάλης Μοδινός και η Ρέα Γαλανάκη διαμορφώνουν μια αστική σκέψη που

υποβάλλει την ανασυγκρότηση και τον επαναπροσδιορισμό της οικογένειας, των ανθρώπινων σχέσεων και της καθημερινότητας του αστικού χώρου.

Η διαρκώς μεταβαλλόμενη αστική συνθήκη της οικονομικής κρίσης συντελεί στη μεταλλαγή του ιδιωτικού και δημόσιου χώρου. Ο ιδιωτικός χώρος καθίσταται πιο ασταθής και υποβαθμισμένος από ποτέ. Στο μυθιστόρημα του Θ. Χειμωνά *Ζούμε τις τελευταίες μας μέρες* η Κατερίνα επιχειρεί μάταια να οχυρωθεί στο δωμάτιο της και να αποτρέψει τις επιδρομές της συγκατοίκου της. Αντιθέτως, ο μεσήλικας αφηγητής-μηχανικός του μυθιστορήματος *Τελευταία έξοδος Στυμφαλία* του Μ. Μοδινού έχει μετατρέψει το αυτοκίνητο του σε παρατηρητήριο του δημόσιου χώρου με συνοδηγό έναν φανταστικό συνταξιδιώτη. Οι ηλικιωμένες Νύμφη και Τειρεσία στην *Άκρα ταπείνωση* της Ρ. Γαλανάκη, εγκλωβισμένες στον ξενώνα τους, επιχειρούν την ηρωική έξοδο στον δημόσιο χώρο της Αθήνας των Αγανακτισμένων, αναζητώντας μια διαφυγή από τη μονοτονία του ιδιωτικού χώρου στην ταραχώδη επικαιρότητα του δημοσίου χώρου που ανακαλεί βιώματα της νιότης τους.

Παράλληλα, η ρευστότητα του δημόσιου χώρου ανατρέπεται από την παγιοποίησή του σε τόπο διαμαρτυρίας, διαφυγής και διαμονής αστέγων. Στον δημόσιο χώρο αναπτύσσεται μια πρωτοφανής συλλογική παρουσία και συνεργασία των πολιτών από τις πορείες διαμαρτυρίας και μια καθημερινή δραστηριότητα από τους άστεγους μεταβάλλοντας την κοινά αποδεκτή χρήση της πλατείας και του δρόμου. Ο δρόμος στο έργο του Μ. Μοδινού γίνεται το σπίτι του πλάνητα αφηγητή που μοιάζει με άστεγο που μετακινείται στην πόλη. Οι όροι έχουν αντιστραφεί διότι ο απρόσωπος δημόσιος χώρος λειτουργεί για αυτούς σαν προσωπικός ιδιωτικός χώρος.

Το μετανεωτερικό αστικό τοπίο αναδομείται ακόμη περισσότερο από τη δραστηριοποίηση επιμέρους ομάδων που αναμορφώνουν τον αστικό ιστό δημιουργώντας κοινούς χώρους. Ο επαναπροσδιορισμός του αστικού τοπίου είναι εμφανής και στα τρία μυθιστορήματα. Στα μυθιστορήματα *Ζούμε τις τελευταίες μας μέρες* και *Η άκρα ταπείνωση* ο δημόσιος χώρος της πλατείας Συντάγματος και ο δρόμος μεταβάλλονται σε κοινό χώρο, σε σημείο δράσης και ελεύθερης έκφρασης από ομάδες διαδηλωτών. Επιπλέον, ο δρόμος λειτουργεί ως τόπος επιβίωσης για τους άστεγους και τους πένητες. Οι καθημερινές δραστηριότητες στις πλατείες και στους δρόμους έχουν ως αποτέλεσμα την ανανοηματοδότηση των χώρων και την άμυνα κατά της παγκοσμιοποίησης.

Η αστική μνήμη αναπλάθεται στη μετανεωτερική πόλη της κρίσης αναλογικά με το ατομικό και συλλογικό παρόν των ατόμων. Η μνήμη του άστεως ανασύρει

παρελθοντικές εικόνες, συνδυάζεται με την ιστορία της πόλης, στοχεύει στη σύνδεσή της με την Αθήνα της κρίσης ώστε να επαναπροσδιοριστεί η ταυτότητα της πόλης. Η μνήμη επιτρέπει στο άτομο να ερευνά το παρελθόν του και να καθορίζει μια συνέχεια σε δραστηριότητες του παρόντος και του μέλλοντος. Η αστική συνθήκη της κρίσης θέτει σε λειτουργία τα ανθρώπινα βιώματα και τις εμπειρίες με αποτέλεσμα τα υποκείμενα, μέσα από τον συνδυασμό εικόνων και βιωμάτων, άλλοτε να ανασύρουν παρελθοντικές μνήμες και άλλοτε να εγγράφουν νέες μνήμες ανάλογα με τα γεγονότα. Παρά τις μεταβολές του μετανεωτερικού περιβάλλοντος, η συλλογική μνήμη επηρεάζει την αστική συνθήκη της οικονομικής κρίσης.

Τα μυθιστορήματα αποτυπώνουν τον νοσηρό τρόπο ζωής στη σύγχρονη μεγαλούπολη, η οποία συνθέτει έναν συνδυασμό ετερόκλητων στοιχείων. Στον μεταμοντέρνο αστικό ιστό διακρίνονται ομάδες πληθυσμού αποκλεισμένες από τον κοινωνικό βίο. Το έτερο παραπέμπει στην έννοια της απόκλισης, της παρέκκλισης, της απομόνωσης και της περιθωριοποίησης. Περιθωριοποιημένοι θεωρούνται οι ξένοι-πλάνητες που αναζητούν νέα πατρίδα, οι κοινωνικά και οικονομικά εξαθλιωμένοι παρίες-πλάνητες που δεν μπορούν να επανενταχθούν στο κράτος και οι ηλικιωμένοι εξαιτίας της παρέκκλισής τους από την κανονικότητα. Οι μετανάστες που ζουν απομονωμένοι σε κέντρα υποδοχής αντιμετωπίζουν δυσκολίες ενσωμάτωσης με αποτέλεσμα να παραμένουν στιγματισμένοι και οι πολίτες να τους θεωρούν απειλή για τη χώρα όχι μόνο στο παρόν αλλά και στο κοινό τους μάλλον. Η παραμονή τους σε τέτοιους χώρους δημιουργεί την εντύπωση πως δε θέλουν ή δεν μπορούν να ενταχθούν στο εσωτερικό της πόλης. Η εμφάνιση περιττών ατόμων υποδεικνύεται και από το φαινόμενο της ανεργίας που εντείνεται παρά τη ραγδαία τεχνολογική ανάπτυξη και την καλύτερη επαγγελματική κατάρτιση των ατόμων. Γίνεται κατανοητό ότι οι σύγχρονοι παρίες αποτελούν θύματα και ανθρώπινα απορρίμματα του μεταμοντέρνου τρόπου ζωής και δράσης. Παράλληλα, οι μετανεωτερικές μητροπόλεις συνιστούν για αυτούς ανθρώπινες χωματερές.

Οι συνθήκες που έχει δημιουργήσει η οικονομική κρίση τα τελευταία χρόνια έχουν ωθήσει στην αλλαγή της συμπεριφοράς και των σχέσεων των μεταμοντέρνων ατόμων. Όπως προκύπτει από τα τρία μυθιστορήματα, οι ανθρώπινες σχέσεις που αναπτύσσονται είναι επιφανειακές και καταλήγουν σε αναζήτηση ταυτότητας. Η συσσώρευση του πλούτου, ο ευδαιμονισμός και ο υπερκαταναλωτισμός έχουν άμεση σχέση με την αλλοίωση των σχέσεων διότι η ευτυχία ταυτίζεται με τη διαρκή απόκτηση υλικών αγαθών. Η υπερίσχυση του υλιστικού προτύπου ζωής, η

επιφυλακτικότητα και η εσωστρέφεια οδηγούν σε αδιαφορία για τον συνάνθρωπο. Η ρευστότητα, η σκοπιμότητα και ο ωφελιμισμός προκύπτουν όταν τα άτομα που ζουν την αστική συνθήκη της κρίσης δεν νιώθουν ευχαρίστηση στη σχέση και απομακρύνονται. Τα άτομα δημιουργώντας παροδικές σχέσεις αισθάνονται ασφαλή διότι εκπληρώνουν την εφήμερη επιθυμία τους, ενώ βρίσκονται σε συνεχή αναζήτηση μιας ευτυχίας χωρίς δεσμεύσεις. Οι εύθραυστες σχέσεις των ηρώων και στα τρία μυθιστορήματα επιβεβαιώνουν τη μεταβλητότητα και την αβεβαιότητα του μετανεωτερικού τρόπου ζωής και δράσης.

Η αποσταθεροποίηση της καθημερινής ζωής, ο υπαρξιακός κατακερματισμός του ατόμου και η γενικευμένη δυσπιστία ως αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης του τόπου δίνει το έναυσμα στους τρεις συγγραφείς να θέσουν προβληματισμούς και σκέψεις για τη σημερινή κατάσταση ατενίζοντας ταυτόχρονα το παρελθόν και το μέλλον. Μόνη ελπίδα εξόδου από την αβεβαιότητα, την αστάθεια της κρίσης και την «άκρα ταπείνωση» αποτελεί η κριτική σκέψη και η αγάπη, μόλις συνειδητοποιήσει το υποκείμενο την επαναστατική του φύση και αντικρίσει με κατανόηση τον συνάνθρωπο.

Με τον τρόπο αυτό, η συγκεκριμένη εργασία επιχείρησε να συμβάλει στη μελέτη των σχέσεων του μετανεωτερικού υποκειμένου με τον εαυτό του και με τους συνανθρώπους του στο πλαίσιο της πόλης, αφετέρου στην κατανόηση των τρόπων αναμόρφωσης της αστικής μνήμης σε σχέση με το ατομικό και το συλλογικό παρόν των υποκειμένων σε περίοδο οικονομικής κρίσης. Η ρευστή μετανεωτερική πόλη δημιουργεί μια ανομοιογένεια χώρων, συνθέτει μια νέα αστική μνήμη και κατοικείται από εύθραυστα υποκείμενα. Το άστυ συγκροτείται μέσα από τις ξεχωριστές εικόνες διαφορετικών ανθρώπων ανάλογα με την καταγωγή, την κοινωνική προέλευση, τα βιώματα, τις μνήμες που μεταφέρουν και κατ' επέκταση την προσαρμογή σε ένα είδος ζωής χωρίς συγκεκριμένα όρια και σύνορα. Τα μυθιστορήματα του Θ. Χειμωνά, του Μ. Μοδινού και της Ρ. Γαλανάκη συγκροτούν ένα ευνοϊκό πεδίο μέσα από το οποίο εκφράζεται η αντίδραση και η εναντίωση της κοινωνίας πασχίζοντας να μη χαθεί κάθε ελπίδα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΚΕΙΜΕΝΑ

Γαλανάκη, Ρ. (2015). *Η άκρα ταπείνωση*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Μοδινός, Μ. (2013). «Φύλοι του βουνού και του λόγγου» στο συλλογικό έργο *Το αποτύπωμα της κρίσης. Ιστορίες*, επιμ. Ε. Μπούρα, Μ. Χαρτουλάρη. Αθήνα: Μεταίχμιο, σ. 133-146.

————— (2014). *Τελευταία έξοδος Στυμφαλία*. Αθήνα: Εστία.

Χειμωνάς, Θ. (2013). *Ζούμε τις τελευταίες μας μέρες*. Αθήνα: Πατάκης.

ΜΕΛΕΤΕΣ

1. Ελληνικές

Βεντούρα, Λ. (1994). *Μετανάστευση και Έθνος. Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*. Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού.

Γερακίνη, Α. (2017). *Η πόλη των Αθηνών στη λογοτεχνία της κρίσης*. Διπλωματική εργασία, Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ιω. Ναούμ, Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Σπουδές ευρωπαϊκής λογοτεχνίας και πολιτισμού». Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, <http://ikee.lib.auth.gr/record/289733/files/GRI-2017-19335.pdf> (ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 14/03/2020).

Γιοχάλας, Θ. και Καφετζάκη, Τ. (2013). *Αθήνα. Ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία*. Αθήνα: Εστία.

Γκότση, Γ. (2004). *Η ζωή εν τη πρωτεύουση*. Αθήνα: Νεφέλη.

Γρηγοράτου, Α. (2019). *Το αποτύπωμα της κρίσης. Η ρευστή μετανεωτερική πόλη σε νεοελληνικά διηγήματα του 21ου αιώνα*. Διπλωματική εργασία, Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Τ. Καραβία, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Αρχαία και Νέα Ελληνική Φιλολογία», Ειδίκευση: Νέα Ελληνική Φιλολογία. Καλαμάτα: Τμήμα Φιλολογίας Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, <http://amitos.library.uop.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/5469/%ce%93%cf%81%ce%b7%ce%b3%ce%bf%cf>

[%81%ce%ac%cf%84%ce%bf%cf%85%20%ce%91%ce%bd%ce%b1%cf%83%cf%84%ce%b1%cf%83%ce%af%ce%b1.pdf?sequence=1&isAllowed=y](#)

(ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 17/03/2020).

- Ζήβας, Δ. (1997). *Τα μνημεία και η πόλη*, επιμ. Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη. Αθήνα: Libro.
- Καραβία, Τ. (2018). «Ξένοι, μέτοικοι, πολίτες του κόσμου. Όψεις της μετοικεσίας στο μυθιστόρημα *Μάρμαρα στη μέση* του Δημήτρη Νόλλα» [στο] *Περάσματα, μεταβάσεις, διελεύσεις. Όψεις μιας λογοτεχνίας εν κινήσει. Πρακτικά ΙΕ' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης (Θεσσαλονίκη, 1-4 Μαρτίου 2017)*, Τομέας ΜΝΕΣ, Τμήμα Φιλολογίας. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, σ. 491-500.
- Καρακατσιάνης, Γ.(2016). «Πώς επιβιώνουν οι πόλεις μετά την κρίση: Στοιχεία για μια κοινωνική ιστορία της μετεμφυλιακής ελληνικής επαρχιακής πόλης» [στο] Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Δ. Λαμπροπούλου, Μ. Μούλιου και Π. Χαντζαρούλα, επιμ., *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*. Αθήνα: Πλέθρον, σ. 249-263.
- Καρούτσου, Ο. (2010). *Δημόσιος Αστικός Χώρος – Αντιληπτικές Προσεγγίσεις*. Ερευνητική εργασία, Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Σ. Χατζηκοκόλη, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης, Πολυτεχνική Σχολή. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ.
- Καρπούζου, Π. και Καραβία, Τ. (2016). «Πλάνητες στην Αθήνα της μετανεωτερικότητας: Όψεις της ρευστής πόλης σε διηγήματα του τέλους του 20ού αι.» [στο] Τ. Καραβία και Η. Πάσχου, επιμ., *Η εικόνα της πόλης: Οπτικές και θέσεις με φόντο την Αθήνα*. Αθήνα: Ποταμός, σ. 87-104.
- Καφανάκη, Ε. (2006). *Το αστικό κενό ως ενδιάμεσος τόπος και φορέας μνήμης*, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών. Αθήνα: Ε.Μ.Π Διαθέσιμο στο: <http://courses.arch.ntua.gr/fsr/140716/astiko%20topio-teyxos.pdf> (ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 17/12/2019).
- Λάζου, Β. (2016). «Χαρτογραφώντας την πόλη του Βόλου στη δεκαετία του 1940» [στο] Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Δ. Λαμπροπούλου, Μ. Μούλιου και Π. Χαντζαρούλα, επιμ., *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*. Αθήνα: Πλέθρον, σ. 209-227.
- Μαυρίδης, Η. (2010). *Αναστοχαστικότητα, διακινδύνευση, ταυτότητα: Για την κοινωνιολογία της νεωτερικότητας του Άντονι Γκίντενς*, επιμ. Σ. Κονιόρδος. Αθήνα: Gutenberg.
- Μερακλής, Μ.Γ. (1994). «Το νεοελληνικό αστικό μυθιστόρημα», *Διαβάζω* 338, 54-60.

- Μουλλάς, Π. (1996). «Εισαγωγή» [στο] *Η μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)*, επιμ. Τάκης Καρβέλης, Αλέξανδρος Κοτζιάς, Χριστόφορος Μηλιώνης, τόμ. Α΄. Αθήνα: Σοκόλης, σ. 17-157.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2002). *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Β΄ έκδοση. Αθήνα: Κέντρο Λεξικογραφίας Ε.Π.Ε.
- Μπασκόζος, Γ. (1994). «Στις απαρχές του αστικού μυθιστορήματος», *Διαβάζω* 338, 48-53.
- Μπούσχοτεν, Ρ. (2016). «Εισαγωγή» [στο] Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Δ. Λαμπροπούλου, Μ. Μούλιου και Π. Χαντζαρούλα, επιμ., (2016). *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*. Αθήνα: Πλέθρον, σ. 73-76.
- Νικολαΐδου, Σ. (1993). *Η κοινωνική οργάνωση του χώρου*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- (2009). «Σκέψεις για την έννοια της απόστασης στο σύγχρονο αστικό χώρο: Η συμβολή της Σχολής του Σικάγου» [στο] *Η Κοινωνιολογία της Σχολής του Σικάγου*, επιμ. Ν. Χ. Τάτσης, Μ. Θανοπούλου. Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 354-368.
- Οικονόμου, Α. (2016). «Πολλαπλές όψεις της μνήμης. Ανασυγκροτώντας τη σύγχρονη εικόνα και ταυτότητα της πόλης των Θηβών μέσα από τον προφορικό αφηγηματικό λόγο» [στο] Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Δ. Λαμπροπούλου, Μ. Μούλιου και Π. Χαντζαρούλα, επιμ., *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*. Αθήνα: Πλέθρον, σ. 307-324.
- Πανόπουλος, Θ., Παπαγγελοπούλου, Μ. και Τζουνίδου, Ζ. (2017). *Η μνήμη στο χώρο πέρα από το μνημείο*, Διάλεξη, Επιβλέπων Καθηγητής: Τ. Παπαϊωάννου, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών. Αθήνα: ΕΜΠ. Διαθέσιμη στη διεύθυνση: <https://issuu.com/ztzoi/docs/> (ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 10/01/2020).
- Σαχίνης, Α. (1997). *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα: Ιστορία και κριτική*. Αθήνα: Εστία.
- Σίσκα, Κ. (2015). *Μνημεία της μετα-νεωτερικότητας. Σχεδιάζοντας ταυτότητες στο δημόσιο χώρο*. Ερευνητική εργασία, Επιβλέπων Καθηγητής: Π. Δραγώνας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών. Διαθέσιμη στη διεύθυνση: https://www.greekarchitects.gr/site_parts/doc_files/181.15.05.pdf (ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 10/01/2020).
- Σιώτου, Α. (2016). «Το “πάρκο των ανεπιθύμητων εραστών”. Αναγνώσεις του δημόσιου χώρου μέσα από τη συναισθηματική καθημερινότητα των βουλγάρων μεταναστριών» [στο] Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Δ. Λαμπροπούλου, Μ.

Μούλιου και Π. Χαντζαρούλα, επιμ., *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*. Αθήνα: Πλέθρον, σ. 77-88.

Σταυρίδης, Σ. (2006). «Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη» [στο] Σ. Σταυρίδης, επιμ., *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 13-36.

————— (2010). *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

————— (2018). *Κοινός Χώρος. Η πόλη ως τόπος των κοινών*, μτφρ. Δ. Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος, επιμ. Κ. Πάπαρη. Αθήνα: Angelus Novus.

Φιλιπούλου, Σ. (2010). *Αστικοί μηχανισμοί χωρικής αντίληψης και εργαλεία σχεδιαστικής*, Διπλωματική εργασία, Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Μ. Λιάπη, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών. Χανιά: Πολυτεχνείο Κρήτης. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: https://www.greekarchitects.gr/site_parts/doc_files/erevnikifilipoulou.pdf (ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 17/12/2019).

Χατζηβασιλείου, Β. (2018). *Η κίνηση του εκκρεμούς. Άτομο και κοινωνία στη νεότερη ελληνική πεζογραφία: 1974-2017*. Αθήνα: Πόλις.

2. Μεταφρασμένες

Bakhtin, M. (2017). *Ο Ραμπελαί και ο κόσμος του*, μτφρ. Γ. Πινακούλας, επιμ. Φ. Ξιφάρá. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Bauman, Z. (2005). *Σπαταλημένες Ζωές. Οι απόβλητοι της νεοτερικότητας*, μτφρ. Μ. Καρασαρίνης, επιμ. Π.Ε. Λέκκας. Αθήνα: Κατάρτι.

————— (2007). *Ρευστός φόβος*, μτφρ. Γ. Καράμπελας. Αθήνα: Πολύτροπον.

————— (2009). *Ρευστοί καιροί. Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*, μτφρ. Κ.Δ. Γεώργμας, επιμ. Α. Κεχαγιά-Παύλου. Αθήνα: Μεταίχμιο.

————— (2011). *Ρευστή αγάπη. Για την ευθραυστότητα των ανθρώπινων δεσμών*, μτφρ. Γ. Καράμπελας, επιμ. Π. Ισχυρίδου. Αθήνα: Εστία.

————— (2012). *Παράπλευρες απώλειες. Κοινωνικές ανισότητες στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, μτφρ. Ε. Παραδέλλη, επιμ. Θ. Παραδέλλης. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

————— (2019). *Γεννημένοι ρευστοί. Μεταμορφώσεις της τρίτης χιλιετίας*, μτφρ. Σ. Τριανταφύλλου, επιμ. Μ. Καλοφωλιά. Αθήνα: Πατάκης.

- Benjamin, W. (2002). *Σαρλ Μπωντλαίρ. Ένας λυρικός στην ακμή του καπιταλισμού*, μτφρ. Γ. Γκουζούλης. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- (2005). *Τα παιδικά χρόνια στο Βερολίνο το χίλια εννιακόσια*, μτφρ. Ιω. Αβραμίδου, επιμ. Στ. Πετσόπουλος. Αθήνα: Άγρα.
- Foucault, M. (2012). «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]» [στο] *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος. Αθήνα: Πλέθρον.
- Fromm, E. (2015). *Η τέχνη της αγάπης*, μτφρ. Ου. Τουτουντζή, επιμ. Β. Κατσαρού. Αθήνα: Διόπτρα.
- Giddens, A. (2001). *Οι συνέπειες της νεωτερικότητας*, μτφρ. Γ. Μερτίκας. Αθήνα: Κριτική.
- Goffman, E. (2001). *Στίγμα. Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, μτφρ. Δ. Μακρυνιώτη. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Habermas, J. (1993). *Ο φιλοσοφικός λόγος της νεωτερικότητας*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου και Α. Καραστάθη. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Halbwachs, M. (2013). *Η συλλογική μνήμη*, μτφρ. Τ. Πλυτά, επιμ. Α. Μαντόγλου. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Harvey, D. (2009). *Η κατάσταση της μετανεωτερικότητας. Διερεύνηση των απαρχών της πολιτισμικής μεταβολής*, μτφρ. Ελ. Αστερίου, επιμ. Χρ. Δερμεντζόπουλος. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Le Goff, J. (1998). *Ιστορία και μνήμη*, μτφρ. Γ. Κουμπουρλής, επιμ. Ε. Γαζή. Αθήνα: Νεφέλη.
- Lefebvre, H. (2007). *Δικαίωμα στην πόλη. Χώρος και πολιτική*, μτφρ. Π. Τουρνικιώτης και Κλ. Λωράν, εισαγωγή Σ. Σταυρίδης. Αθήνα: Κουκίδα.
- Nussbaum, M.C. (2005). *Φύλο και κοινωνική δικαιοσύνη*, μτφρ. Ν. Καλαϊτζής. Αθήνα: Scripta.
- Ricœur, P. (2013). *Η μνήμη, η ιστορία, η λήθη*, μτφρ. Ξ. Κομνηνός. Αθήνα: Ίνδικτος.
- Sennett, R. (1999). *Η τυραννία της οικειότητας. Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός χώρος στον δυτικό πολιτισμό*, μτφρ. Γ. Μερτίκας, επιμ. Γ. Λυκιαρδόπουλος. Αθήνα: Νεφέλη.
- Simmel, G. (2009). *Πόλη και ψυχή*, μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος. Αθήνα: Έρασμος.
- Wetherell, M. (2005). *Ταυτότητες, ομάδες και κοινωνικά ζητήματα*, μτφρ. Ν. Μποζατζής, επιμ. Κ. Γιανναδάκη, Μ. Γουέδερελ. Αθήνα: Μεταίχμιο.

3. Ξενόγλωσσες

- Adorno, T.W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D.J. and Sanford, R.N. (1950). *The Authoritarian Personality*. New York: Harper and Row.
- Alexander, J. (1994). *Modern, Anti, Post, and Neo: How Social Theories Have Tried to Understand the “New World” of “Our Time”*, ed. by K. Auspurg, H. Kalthoff, K. Kurz, A. Schnabel, R. Schützeichel, I. Schulz-Schaeffer. Stuttgart: Lucius and Lucius VerlagsgesellschaftmbH.
- Augé, M. (1995). *Non-places. Introduction to an Anthropology of Supermodernity*, trans. J. Howe. London: Verso.
- De Certeau, M. (1984). *The Practice of Everyday Life*, trans. S. Rendall. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Connor, W. (1972). “Nation building or nation destroying?”, *World Politics*, XXIV(3), 319-355.
- Foucault, M. (1977). *Discipline and Punish*, trans. A. Sheridan. New York: Random House.
- (2009). *Security, Territory, Population. Lectures at the College de France, 1977-1978*, trans. G. Burchell. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Flusty, St. (1997). “Building Paranoia”. In: N. Ellin, ed., *Architecture of Fear*. New York: Princeton Architectural Press, pp. 48-52.
- Forward, S. and Buck, C. (1991). *Obsessive Love. When it hurts too much*. New York: Bantan Books.
- Hall, E. (1966). *The Hidden Dimension*. New York: Doubleday.
- Hall, T., Hubbard, P. and Short Rennie, J. (2008). *The Sage Companion to the City*. London: Sage Publications Ltd.
- Hamon, P. (1993). *Expositions. Literature and Architecture in Nineteenth-Century*, trans. K. Sainson-Frank, L. Maguire. Berkeley: University of California Press.
- Harvey, D. (1996). *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Oxford: Blackwell.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*, trans. D. Nicholson-Smith. Oxford and Cambridge, Mass.: Blackwell.
- Lynch, K. (1960). *The Image of the City*. Cambridge: M.I.T. Press.
- Lyotard, J. (1984). *The Postmodern Condition. A Report on Knowledge*, trans. G. Bennington and B. Massumi. Minneapolis: Minnesota UP.
- Nora, P. (1989). “Between Memory and History: Les lieux de mémoire”, trans. M. Roudebush, *Representations* 26, 7-24.

- Ricœur, P. (1990). *Time and Narrative*, trans. K. McLaughlin, D. Pellauer. Chicago: University of Chicago Press.
- Rossi, A. (1995). *L'architettura della Città*, ed. F. Bucci. Milano: Citta Studi Edizioni.
- Sachs, J. (2005). *The End of Poverty*. New York: The Penguin Press.
- Schorske, C. (1998). *Thinking with History. Explorations in the Passage to Modernism*. Princeton: Princeton University Press.
- Srinivas, S. (2001). *Landscapes of Urban Memory. The Sacred and the Civic in India's High-Tech City*. Minneapolis and London: University of Minnesota Press.
- Turner, V. (1995). *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*. New York: Aldine Transaction.
- Tziovas, D. (2017). "Narratives of the Greek crisis and the politics of the past". In: D. Tziovas, ed., *Greece in Crisis. The Cultural Politics of Austerity*. London: I.B. Tauris, pp. 33-78.
- Westin, A. (1967). *Privacy and Freedom*. New York: Atheneum.

ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

- Κατσάκος, Π., Χατζησπύρου, Χ., Γαβαλά, Η., Δαλιάνης, Β. και Φωκτιανάκη, Η., «Η Αθήνα στις φλόγες», <https://www.protothema.gr/greece/article/176622/h-athhnastis-floges/> (ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 20/2/2020).
- Κατσουλάρης, Κ.Β. (2015) Ρέα Γαλανάκη: «Κάθε σπουδαίο έργο ξεφεύγει από τα όρια της εποχής του», <https://www.bookpress.gr/sinenteuxeis/sinomilies/synomilontas-me-ti-rea-galanaki> (ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 2/2/2020).
- Πατούλη, Κ., «Μιχάλης Μοδινός: Είναι απίστευτη η απληστία που εκδηλώσαμε», <https://tvxs.gr/news/biblio/mixalis-modinos-einai-apisteyti-i-aplistia-poy-ekdilosome> (ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 25/2/2020).
- Χειμωνάς, Θ., «[Ορθόδοξα] Θύτες, θύματα και ιέρακες», <https://www.tanea.gr/2012/04/06/opinions/orthodoksa-thytes-thymata-kai-ierakes/> (ημερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 26/2/2020).